

A la recerca dels orígens d'un llibre emblemàtic: el promotor i l'impressor de les *Trobes* i el negoci editorial a la València del segle XV*

In Search of the Origins of an Iconic Book: the Instigator and Printer of the Trobes and the Publishing Business in 15th-Century Valencia

per Antoni Furió**

Universitat de València

Juan Vicente García Marsilla***

Universitat de València

RESUM:

L'article examina, en primer lloc, les circumstàncies en què es va imprimir el primer a llibre a València, les *Trobes en labors de la Verge Maria*, relacionant-ho amb l'activitat comercial a València de la Gran Companyia de Ravensburg i el paper que hi tingueren els germans Jakob i Philipp Wissland i el tipògraf Lambert Palmart. En segon lloc, s'hi estudia la formació i el desenvolupament del negoci editorial en els primers anys de la difusió de la impremta a la capital valenciana.

PARAULES CLAU:

Trobes, impremta, llibres, negoci editorial, Ravensburg, Palmart

ABSTRACT:

The article examines, in the first place, the circumstances in which the first book was printed in Valencia, the *Trobes en labors de la Verge Maria*, relating it to the commercial activity in Valencia of the Great Ravensburg Trading Company and the role played in it by the brothers Jakob and Philipp Wissland and the printer Lambert Palmart. Secondly, the article studies the formation and development of the publishing business in the early years of the spread of printing in the Valencian capital.

KEY WORDS:

Trobes, printing, books, publishing business, Ravensburg, Palmart

A finals de 1474, fa ara just cinc-cents cinquanta anys, es publicaven a València les *Obres e Trobes en labors de la Verge Maria*, el que durant molts anys va ser considerat el primer llibre imprès a la península Ibèrica i, per tant, el testimoni més

Recepció: 13/02/2024. Avaluacions: 28/03/2024, 28/04/2024. Versió definitiva: 12/06/2024

* Aquest treball s'ha dut a terme en el marc dels projectes d'investigació PID2021-128038NB-I00 finançat pel Ministeri de Ciència, Innovació i Universitats, i CIPROM-2022-46, finançat per la Generalitat Valenciana.

** Antoni Furió Diego, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3828-5649>.

*** Juan Vicente García Marsilla, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5071-6491>.

antic de l'arribada de la impremta al sud dels Pirineus.¹ El llibre, encarregat pel mercader alemany Jakob Weissland o Wissland (Iacobus o Jacme Vizlant en la documentació en llatí o en català de l'època), i imprès pel tipògraf, també d'origen alemany, Lambert Palmart, no porta cap colofó,² en el qual, com seria habitual poc després, es faci constar la data i el lloc d'edició i els noms de l'impressor i de l'editor o de les persones que intervingueren en la publicació, per la qual cosa, en principi, l'atribució tant cronològica com de l'autoria tipogràfica i editorial/empresarial, per raonable i fonamentada que sigui, no deixa de ser conjectural.

Que l'any d'edició fos 1474 es pot inferir del fet que el llibre conté, segons es diu explícitament en la primera pàgina, que fa també de portada, les composicions poètiques presentades al certamen literari organitzat per Bernat Fenollar, beneficiat de la seu de València, a instància de Lluís Despuig, mestre de Montesa i virrei del regne de València, que va ser convocat l'11 de febrer de 1474 i fallat el 25 de març del mateix any; i és ben probable que el llibre s'imprimís de seguida per tal d'aprofitar el ressò de la justa poètica, és a dir, per raons comercials i d'oportunitat. El primer a establir aquesta suposició o, almenys, a deixar-la per escrit va ser l'erudit i bibliòleg Nicolás Antonio, que va veure el llibre junt amb Hipòlit Samper, religiós de l'orde de Montesa i catedràtic de la Universitat de València,³ i en va deixar constància a la seva *Bibliotheca hispana vetus*, composta a finals del

1. La primacia en l'antiguitat li seria arrabassada més tard per l'anomenat *Sinodal de Aguilafuente*, imprès a Segòvia dos anys abans, el 1472, per bé que les *Trobes* han conservat la seva precedència com a primera obra literària impresa a Espanya. Cf. Fermín DE LOS REYES GÓMEZ, «Segovia y los orígenes de la imprenta española», *Revista General de Información y Documentación* 15-1, 2005, 123-148.

2. Vegeu l'article de Josep Lluís MARTOS «Les Trobes en labors de la Verge Maria: historiografia de un incunable poético ¿sine notis?», *Criticón* 141, 2021, 15-36, i, sobretot, d'aquest mateix autor, *El primer cancionero impreso y un pliego poético incunable*, Madrid, Iberoamericana Vervuert, 2023. En aquest article hem optat per catalanitzar els noms dels impressors estrangers establerts a València, com és habitual en els estudis especialitzats sobre aquesta temàtica. Hem preferit, però, deixar en l'alemany original els noms dels germans Wissland, protagonistes de l'arribada de la impremta a València, i d'altres membres de la colònia mercantil a la capital valenciana.

3. És possible que Hipòlit SAMPER, autor d'una història del seu orde (*Montesa ilustrada. Origen, fundación, principios, institutos, casos, progresos, iuridición, derechos, privilegios, preeminencias... de la religión militar de N. S. Santa María de Montesa y San Jorge de Alfama*, València, Real Colegio de la Orden de Montesa-Jeroni Vilagrassa, 1669), posseís un exemplar de les *Trobes* a la seva biblioteca personal a Madrid, i que fos aquest el que va veure Nicolás Antonio. És una deducció que podem inferir de les altres dues entrades de la *Bibliotheca hispana vetus* en què l'erudit castellà esmenta Samper. En la corresponent al *Liber Elegantiarum* de Joan Esteve, imprès a Venècia el 1489, Nicolás Antonio afirma haver vist l'obra *apud amicum nostrum D. Hippolytum Samper*, sacerdot de l'orde de Montesa i, entre altres càrrecs, capellà reial i rector de l'Hospital de la Corona d'Aragó a Madrid (BHV, t. 2, entrada 647, 200), mentre que en la dedicada a la *Història de la passió de N. S. Jesu Christ* de Bernat Fenollar i Pere Martínez, impresa a València el 1493, diu que el llibre el conservava a Madrid Hipòlit Samper, sacerdot de l'orde de Montesa i rector de la casa de l'Hospital de la Corona d'Aragó (BHV, t. 2, entrada 824, 220).

segle XVII.⁴ També donen per bona la data de 1474 els bibliògrafs i erudits valencians del segle XVIII i principis del XIX Josep Rodríguez, que diu que el llibre el va fer imprimir Bernat Fenollar en el mateix any en què se celebrà el certamen i que el va dedicar a Lluís Despuig, sense que hi consti el nom de l'impressor;⁵ Vicent Ximeno, que hi fa referència en diverses entrades, corresponents a alguns dels autors que participaren en el certamen, i que atribueix a Fenollar la condició de secretari;⁶ Francesc Cerdà i Rico, que segueix Ximeno, limitant-se a afegir retòricament que Fenollar va ser «uno de los que mejor le desempeñaron»;⁷ Josep Villarroya, autor d'una obra sobre l'origen de la impremta i la seva arribada a València,⁸ la primera centrada

4. Nicolás ANTONIO, *Bibliotheca hispana vetus*, t. 2, Roma, impremta d'Antonio de Rubeis, 1696, entrada 650, 200. Es tracta d'una edició pòstuma (l'autor havia mort el 1684), escrita a finals dels anys setanta o principis dels vuitanta del segle XVII, atès que en les referències a Hipòlit Samper (vegeu la nota anterior) el fa capellà del rei i rector de l'Hospital de la Corona d'Aragó a Madrid, càrrecs que aquest obtingué el 14 de novembre de 1678 (RODRÍGUEZ, *Biblioteca valentina...*, 180. Vegeu-ne la descripció bibliogràfica completa en la nota següent).

5. Josep RODRÍGUEZ, *Biblioteca valentina*, València, Imprenta de Josep Tomàs Lucas, 1747, 81-82. La referència a les *Trobes* apareix en l'entrada corresponent a Bernat Fenollar, a qui atribueix l'edició de l'obra («le hizo imprimir»), i també constata la manca del nom de l'impressor («Falta nombre de Impresor»). Rodríguez tenia davant la *Bibliotheca hispana vetus* de Nicolás Antonio, a qui cita explícitament en la descripció de les *Trobes*, tot i no relacionar directament l'obra amb Fenollar («De su dicho *Certamen*, haze memoria y alabanza D. Nicolás, a *Bibliotheca Veteri*, tom. 2., lib. 10, cap. 12, fol. 100, núm. 650, sin nombrar a D. Bernardos»).

6. Vicente XIMENO, *Escritores del Reyno de Valencia, chronológicamente ordenados desde el año MCCXXXVIII, de la christiana conquista de la misma ciudad, hasta el MDCCXLVII*, València, Imprenta de Josep Estevan Dolz, 1747, vol. 1, pàgina 59 (Bernat Fenollar, entrada en la qual Ximeno afirma haver vist un exemplar de les *Trobes* a la biblioteca del convent de Predicadors de la ciutat de València), pàgina 51 (Jaume Roig), pàgina 52 (Miquel Pérez i Lluís Alcanyís).

7. FRANCISCO CERDÀ Y RICO, «Notas al *Canto del Turia* o Noticias históricas de algunos poetas que en él se celebran», dins Gaspar GIL POLO, *La Diana enamorada, cinco libros que prosiguen los VII de Jorge de Montemayor*, Madrid, Imprenta d'Antonio de Sancha, 1778, 267-523.

8. Josep VILLARROYA, *Disertación sobre el origen del nobilísimo arte tipográfico, y su introducción y uso en la ciudad de Valencia de los Edetanos*, València, Imprenta de Benito Monfort, 1796. Per a la primera part, més general, sobre els orígens de la impremta, Villarroya es basa, com ell mateix reconeix al principi del llibre, en l'obra *Origines typographicae* de Gerard Meerman, publicada a la Haia el 1765. «Yo no tengo hecho un profundo estudio en la materia, pero con las cortas luces que he adquirido, me atreveré a decir que este noble arte se conoció en España por los años de 1474, y que la primera impresión se hizo en la ciudad de Valencia de los Edetanos» (14). En un llibre publicat també aquest mateix any, però a Madrid, i que es pot considerar un dels primers intents d'estudiar la història de la tipografia espanyola, el religiós agustinià i bibliògraf Francisco Méndez Agustín afirmava igualment que la ciutat de València havia estat «la primera en que se conoce Imprenta desde el año de 1474», que «en todo tiempo ha sido notable el arte typográfico en la ciudad de Valencia, pues si se atiende a su origen en España, no se duda (hasta hoy) que allí le tuvo: si se prosigue adelante se verá la propensión que sus naturales han tenido siempre a esta facultad», i, després de descriure les *Trobes* reproduint el que n'havia dit Josep Rodríguez, i que la datació del *Comprehensorium* el 23 de febrer de 1475 seria «otra prueba de haber tenido Valencia imprenta en el año de 1474, pues siendo el libro de folio (tiene más de media resma de papel) y habiéndose concluido su impresión en 23 de febrero de 1475, es forzoso se comenzase a imprimir en el año precedente». FRANCISCO MÉNDEZ AGUSTÍN,

específicament en aquest tema,⁹ que és també el primer a afirmar que el primer llibre imprès a Espanya es va fer a València el 1474, tot i reconèixer que l'obra no porta cap indicació de lloc ni de data, però que es fia de Rodríguez i Ximeno, que sí que ho haurien vist abans que es perdés el full on constava¹⁰ (Villarroya és també el primer a relacionar les *Trobes*, que ell considera provat que es van publicar el 1474, amb el *Comprehensorium, vel Vocabularius ex aliis collectus* de Iohannes Grammaticus, el primer llibre imprès que porta data i lloc d'edició: València, 23 de febrer de 1475, i el Sal-lusti datat també a València el 13 de juliol del mateix any, tots dos fets amb la mateixa tipografia que les *Trobes* i, com aquestes, sense cap referència al nom de l'impressor), i Just Pastor Fuster, que segueix en aquest punt Ximeno i, a més de datar-lo a València el 1474, afegeix: «Y es el primer libro impreso en España».¹¹

Cap a la primera meitat del segle XIX, doncs, havia quedat establert, ni que fos a partir de suposicions i seguint-se uns autors a altres, que les *Trobes* havien estat impreses a València el 1474 i que Bernat Fenollar havia tingut un paper rellevant tant en l'organització del certamen, del qual hauria estat secretari, com en la seva publicació posterior. No s'hi deia res encara, tot i que Villarroya havia relacionat les *Trobes* amb altres dos incunables publicats l'any següent, ni de l'impressor ni de l'editor. Això no obstant, encara a finals de la centúria, l'acreditat llibrer i bibliòfil Pere Salvà expressava els seus dubtes sobre la datació del llibre el 1474 i, per tant, sobre la seva condició de primer incunable valencià, tot atribuint, en canvi, aquest honor al *Comprehensorium* i al Sal-lusti, tots dos estampats el 1475, com consta en els colofons respectius, per bé que, en el cas del primer, pensava que els treballs d'impressió podrien haver començat ja el 1473.¹²

Typographia española, o Historia de la introducción, propagación y progresos del arte de la imprenta en España, Madrid, Imprenta de la viúda de Joaquín Ibarra, 1796, t. I, III i 55-56. Méndez cita Lambert Palmart i altres impressors, però no els relaciona amb les *Trobes*. Al segle XIX se'n faria una segona edició (Madrid, Imprenta de las Escuelas Pías, 1861), corregida i augmentada, a cura de Dionisio Hidalgo.

9. Ens referim a València. Sobre la primera edat de la impremta a Espanya ja s'havia publicat, tres anys abans del llibre de Villarroya, el de Ramón DIOSDADO CABALLERO, *De prima typographiae hispanicae aetate specimen*, Roma, Impremta d'Antonio Fulgoni, 1793. Villarroya també al·ludeix en la seva obra a un manuscrit de Francesc PÉREZ BAYER, *Typographi Valentini et Valentinienses, quorum extat mentio apud Vincentium Ximenum in praeclaro Bibliothecae Valentinae opere*, datat el 1776, que l'erudit i canonge valencià donà a la biblioteca de la Universitat de València (RODRÍGUEZ, *Disertación...*, 95).

10. «[...] que convence esta verdad haber visto Rodríguez y Ximeno el lugar y año de la impresión [...], que el no hallarse aora uno ni otro, no es argumento de que no dixesen verdad aquellos dos autorizados y recomendables testigos de vista, sino que después del reconocimiento y examen de este exemplar, fue quando faltó, se traspapeló, o quitó su última foja». Cf. RODRÍGUEZ, *Disertación...*, 66.

11. Justo Pastor FUSTER, *Biblioteca valenciana de los escritores que florecieron hasta nuestros días, con adiciones y enmiendas a la de D. Vicente Ximeno*, València, Imprenta de José Ximeno, 2 vol., 1827-1830, tom I, 52.

12. «La inexactitud, vaguedad y laconismo con que Rodríguez y Jimeno dan el título de la obra [les *Trobes*], me prueban lo poco que hai que fiar en ellos [...] por lo mismo estos testos aducidos por Villarroya para justificar su creencia, me parecen de poca valía. Yo, aunque valen-

Tret d'aquesta última reticència, a finals del segle XIX estava ja ben generalitzada la convicció que les *Trobes* havien estat el primer llibre imprès a Espanya,¹³ i, per tal de celebrar-ho, l'Ateneo Científico, Artístico y Literario de València, una entitat cultural fundada el 1870, després d'un primer intent no reeixit dos anys abans, organitzà el 1874, impulsat pel seu president, el poeta Vicent Venceslau Querol, un programa d'activitats commemoratives de l'efemèride, que incloïa un certamen poètic que rememorés el de 1474, una exposició d'incunables i de productes tipogràfics dels segles XV al XIX i, sobretot, la reedició de les *Trobes*, en una «reproducción tan fidelísima y parecida como posible sea del libro primero que la Universidad conserva como inestimable joya». La reedició, que, en efecte, pretenia calcar al màxim l'original –«imite cuanto posible sea el papel, los tipos y el gusto tipográfico del original, hasta confundirse con él si dable fuera»–, no arribaria a fer-se, però la iniciativa de l'Ateneu, que comptà també amb la col·laboració de la Universitat de València, contribuï enormement a la difusió del coneixement de les *Trobes* i de la seva significació com a primera obra impresa en la Península.¹⁴ Calgué esperar vint anys perquè Francesc Martí Grajales publicqués, el 1894, una edició –no facsímil, sinó només la transcripció– del llibre, precedida per una «Advertencia del Editor», Josep E. Serrano Morales, i d'un estudi introductor de l'autor de l'edició, en les quals es reiterava la condició de l'obra com a «primer libro im-

ciano, no me atreveré hoy a suponer que existen o haya existido impresiones de mi país con el año de 1474, por más que tenga una casi seguridad de que en 1473 se trabajaba ya en la impresión del *Comprehensorium*, volumen gruesísimo en folio, terminado el 23 de febrero de 1475. Quede, pues, sentado que este *Comprehensorium* es, hasta ahora, el primer libro de fecha fija e incuestionable dado a luz por las prensas españolas, y el segundo el *Salustio* del 16 [sic] de julio del mismo año». Pedro SALVÁ Y MALLÉN, *Catálogo de la biblioteca de Salvá*, València, Imprenta de Ferrer de Orga, 1872, tom I, 140-141.

13. A mitjan segle XIX, la rellevància de les *Trobes* i, sobretot, la condició de València com a bressol de la impremta a Espanya havia transcendit ja els cercles erudits i era objecte d'articles encomiàstics en la premsa de la ciutat. En un estudi recent sobre el ressò de l'obra i de la seva significació en la societat valenciana, Pau Viciano en cita un de Josep ORGA, membre d'una reconeguda família d'impressors, de subtítol ben explícit: «Nobles artes. De la impremta en Valencia en el siglo XV, y del establecimiento de este noble arte en ella con antelación a todas las demás ciudades de España», *El Fénix*, t. II, núm. 25, 26, 27 i 28, 1846, 6-8, 24, 26-27 i 40-41.

14. Significació declarada explícitament en un article publicat en el butlletí de l'Ateneu, en el qual es justificava la intenció commemorativa dels actes previstos: «Cúmplese en el presente año 1874 el cuarto siglo de la introducción de la imprenta en España, y cábele á Valencia el alto honor de haber sido la primera ciudad de la Península que dio albergue á las prensas de Gutenberg». Pau VICIANO, «Más allá de la incunabulística: la difusión de las *Trobes en labors de la Verge Maria* en la sociedad valenciana», *Ruidera. Revista de Unidades de Información* 20, 2022 (número dedicat a les III Jornadas de Gestión del Patrimonio Bibliográfico). Sobre la commemoració de 1874, vegeu també Víctor PASTOR, «El certamen literari de l'Ateneu científic, literari i artístic de València en commemoració de la introducció de la impremta (1874)», dins Manuel PÉREZ SALDANYA i Rafael ROCA RICART (coord.), *Actes del Dissetè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (València, 2015)*, Barcelona, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes - Institut d'Estudis Catalans, 421-430.

preso en España».¹⁵ Cinc anys després, apareixia l'obra cimera de Serrano Morales sobre la impremta valenciana, basada en documentació arxivística inèdita, que marca un abans i un després en els estudis sobre l'art tipogràfic (imprentes, impressors i llibres) a València, que ha servit de base o de punt de partida per als investigadors que han vingut després i en la qual, a més d'un recorregut historiogràfic per tots els autors que s'havien ocupat prèviament del tema, des de Gregori Maians en el segle XVIII als alemanys Ernst Bolger i Konrad Haebler al final del segle XIX, quedava consagrada definitivament la data de 1474 com a any d'edició de les *Trobes*.¹⁶

Cap a finals del vuit-cents, doncs, havia quedat ben establert, tant en la tradició bibliogràfica com entre un públic més ampli, que el llibre havia estat imprès a València el 1474. Però quedaven encara pendants dos altres interrogants: qui l'havia imprès i qui l'havia encarregat? Qui havia volgut i promogut que aquest llibre s'imprimís?

* * *

El nom de Lambert Palmart, reconegut avui com l'impressor de les *Trobes*, apareix citat explícitament en el colofó d'alguns incunables impresos a València als anys setanta i vuitanta del segle XV, com la *Pars Tertia* de la *Summa Theologica* de sant Tomàs, de 1477;¹⁷ l'anomenada Bíblia de Bonifaci Ferrer, de 1478;¹⁸ la *Cosmographia* de Pomponi Mela, de 1482;¹⁹ l'edició dels *Furs* de 1483;²⁰ el primer llibre

15. Francisco MARTÍ GRAJALES (ed.), *Les trobes en labors de la Verge Maria, publicadas en Valencia en 1474 y reimpresas por primera vez, con una introducción y noticias biográficas de sus autores*, València, Llibreria de Pascual Aguilar, 1894.

16. Josep E. SERRANO MORALES, *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia, desde la introducción del arte tipográfico en España hasta el año 1868, con noticias bio-bibliográficas de los principales impresores*, València, Imprenta de F. Doménech, 1898-1899. Pel que fa al recorregut historiogràfic, breu en Serrano Morales, vegeu també el molt més extens i complet que hi dedica Martos en les dues obres citades, «*Les trobes en labors...*» i *El primer cancionero impreso...*

17. «Impressa Valencie per magistrum Lambertum Palmart, alemanum. Anno. M.CCCC. LXXVII., die vero XVIII mensis augusti». aquest i els colofons transcrits en les notes següents estan extrets de les edicions digitals dels incunables disponibles en el repertori Roderic de la Universitat de València i en la Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes.

18. «És estada empremtada en la ciutat de València a despeses del magnífich en Philip Vizlant, mercader de la vila Isne, de Alta Alemanya, per mestre Alfonso Fernández de Córdoba, del regne de Castella, e per mestre Lambert Palomar [sic], alemany, mestre en arts, començada en lo mes de febrer del any mil quatre-cents setanta-set e acabada en lo mes de març del any Mil CCCCLXXXVIII».

19. «Impressum est hoc opusculum in civitate Valentie per Lambertum Parlmart, alemanum, XVIII die mensis marcii. Laus Deo. Anno MCCCCLXXXII».

20. «Copiats de bons originals, ço és, del original de micer Gabriel de Riucech e per ell mateix comprobat ab lo primitiu original bullat del archiu de la Sala de València, migançant letra de molt eleta empremta per lo humil Lambert Palmart, alamaný [...]. Són acabats de copiar Dijous Sant, quart dia de abril del any de la felicíssima nativitat de nostre senyor redemptor e salvador Jesucrist Mil quatre-cents huitanta-dos».

del *Crestià* de Francesc Eiximenis, de 1483;²¹ el *Dotzèn del Crestià*, de 1484,²² i l'*Homelia sobre lo psalm «De profundis»*, de Jeroni Fuster, de 1490,²³ entre una desena i una dotzena de llibres en total. Per tant, ja era un impressor conegut pels primers bibliògrafs dels segles XVII i XVIII, que el citen en parlar d'algunes de les obres que se sabia de cert, gràcies al colofó, que les havia impreses ell, sol o en societat amb altres, com ara el castellà Alfonso Fernández de Córdoba. Nicolás Antonio esmenta ja Lambert Polmart [sic] com a impressor de l'edició del d'Eiximenis feta a València el 1484, que ell va veure a la biblioteca del marquès de Mondéjar i també a la de Rafael de Vilosa, jurista, catedràtic de la Universitat de Barcelona i regent de la cancelleria del Consell d'Aragó.²⁴ Per contra, ni Rodríguez ni Ximeno el citen, ni tan sols quan parlen de la impressió a València, el 1478, de la Bíblia de Bonifaci Ferrer, en el colofó de la qual apareixia, com hem vist, el nom de Lambert Palmart com a impressor de l'obra. Sí que l'esmenta, en canvi, Gregori Maians, en la llarga carta/informe sobre els orígens de la impremta a Espanya que va escriure el 1758 a l'holandès Gerard Meerman, autor de l'obra *Origines typographicae* (la Haia, 1765). En aquesta carta, l'erudit d'Oliva cita Lambert Palmart en tres ocasions, però només de passada, en traduir els colofons de la Bíblia de Bonifaci Ferrer, de 1478; la *Cosmographia* de Pomponi Mela, de 1482, i el *Dotzè del Crestià* de Francesc Eiximenis, de 1484.²⁵ De manera semblant, també Ramon Diosdado, en el seu llibre sobre els orígens de la impremta espanyola, publicat a Roma el 1793, cita els colofons dels incunables que esmenten Lambert Palmart com a impressor, tot am-

21. «Lo qual dit primer libre, a suassió, consell e instància del molt reverend mestre mossèn Johan Ruys de Corella, mestre en sancta Theologia, zelant la salut de les ànimes, és stat tret o empremtat del dit libre apellat *Crestià*, lo qual és en la libreria del monestir de frares menors de la insigne ciutat de València, per lo humil empremtador Lambert Palmart, alemany. E fonch e és stat complit o acabat en la dita ciutat de València lo XXVIII dia de giner any MCCCCLXXXIII».

22. «Lo qual volum, per prechs e instància dels reverends e honorables senyors e ciutadans de la insigne ciutat de València és stat tret o empremtat del original que és en la sala de la dita ciutat per Lambert Palmart, alemany. E fonch acabat e complit en la dita ciutat de València lo quinzè dia de març any MCCCCLXXXIII».

23. «La qual *Omelia* fonch empremtada en la insigne ciutat de València per Lambert Palmart, alemany, al quinzè dia d'abril any Mil CCC noranta».

24. «Nos vidimus primo laudati nuper duodecimi libri priorem partem, sive tomum, Valentiae editum per Lambertum Polmart, Alemannum, anno MCDLXXXIV. in amplissima simulque felicissima bibliotheca Marchionis Mondexarensis; quem etiam possedit in supellectile non parum lauta librorum suorum amicus olim, dum viveret, noster D. Raphael de Vilosa, Consilii Aragonensis senator optimus et literatissimus, apud quem forte fortuna primum quoque totius operis librum, unde fax ad dignoscendam illius formam, reperi», ANTONIO, *Bibliotheca hispana vetus...*, 120, entrada 358. Vilosa va morir a Madrid el 1681, cosa que permet situar la redacció d'aquesta part de la BHV, publicada pòstumament el 1696, entre el 1681 i el 1684, data de la mort de Nicolás Antonio.

25. Antonio MESTRE SANCHIS, *Los ilustrados, el origen de la imprenta y el catálogo de incunables españoles*, València, Biblioteca Valenciana, 2007, 104, 106 i 107. No l'esmenta CERDÀ I RICO, «Notas al *Canto del Turia...*», que es basa, com ell mateix declara en la seva obra, en Nicolás Antonio, Rodríguez, Ximeno i Maians.

pliant-ne la nòmina²⁶ i corregint-ne el cognom quan en el colofó apareixia malament («cognomen *Palomar* error est pro *Palmart*, vero Lamberti typographi nomine»).²⁷ Per la seva part, Josep Villarroya, que tenia al davant les obres de Ximeno i Diosdado, s'acontenta a estendre la producció impresa de Palmart a cinc títols i a corregir, com ja havia fet Diosdado, l'error en el cognom de l'impressor (Palomar en comptes de Palmart).²⁸ Finalment, ni Fuster (1827) ni Hidalgo en la seva edició ampliada (1861) de la *Typographia española* de Méndez (1796) no aporten cap més informació sobre l'impressor.²⁹

Lambert Palmart era, doncs, un impressor conegut pels bibliògrafs dels segles XVII, XVIII i XIX, gràcies als colofons en què apareixia el seu nom, però fins gairebé el final d'aquesta última centúria ningú no l'havia relacionat encara amb la impressió de les *Trobes*. Ni tan sols el 1874, quan es va commemorar el quart centenari de l'aparició del llibre i tothom donava per cert que havia estat imprès el 1474 i que, per tant, era el primer llibre estampat a Espanya, es tenia clar qui n'havia estat l'impressor. L'escriptor i bibliotecari de la Universitat de València Josep Maria Torres Belda, que aquest mateix any va guanyar el premi organitzat per l'Ateneu per a celebrar el quart centenari de les *Trobes* amb una *Memoria sobre la introducción de la imprenta en Valencia*, inèdita i actualment perduda, dedicaria al tema una sèrie d'articles, publicats en el *Boletín-Revista del Ateneo de Valencia* al llarg de 1874 –i possiblement extrets de la citada *Memoria*–, en un dels quals relacionava Lambert Palmart i Jakob Vizlant amb la impressió de les *Trobes*:³⁰

En sentir nuestro, aunque pruebas terminantes no lo confirmen, las de inducción hacen presumir con bastante fundamento que Lamberto Palmart,

26. Diosdado cita com a obres de Palmart la Bíblia de Bonifaci Ferrer (1478), el *Dotzè del Crestià* de Francesc Eiximenis (1484) i l'*Expositio in Cantica Canticorum* de Salomó, de Jaume Pérez (1486), aquest últim no segur, però probable («Typographus quem [...] fortasse fuit Lambertus Palmart»).

27. Diosdado, *De prima typographiae...*, 9 (XIV), 17 (XXXVII) i 20 (XLIX).

28. Les cinc obres impreses per Palmart que cita Villarroya són la Bíblia de Bonifaci Ferrer (1478), la *Cosmografia* de Mela i els *Furs* (tots dos de 1482), el *Crestià* (1483) i el *Dotzè del Crestià* d'Eiximenis (1484) i l'*Expositio in Cantica Canticorum* de Jaume Pérez (1486). VILLARROYA, *Disertación...*, 1 i 90-94.

29. Fuster repeteix el colofó de la Bíblia de Bonifaci Ferrer i relaciona les obres impreses per Palmart ja conegudes. FUSTER, *Biblioteca valenciana...*, I, 16 i 33, mentre que Hidalgo, que reproduïx íntegra la *Disertación* de Villarroya, esmenta cinc edicions de Palmart (la Bíblia, els *Furs*, els dos llibres del *Crestià* d'Eiximenis i el *Càntic dels Càntics*, 33-35).

30. En un primer article es limitava encara a impugnar la possibilitat que l'impressor hagués estat Jaume Vila: «El único exemplar que de esta obra existe, y que nuestra biblioteca provincial custodia, procede de la antigua y rica librería de Santo Domingo, cuyo bibliotecario Fray José Sanches, en una nota puesta en el mismo libro, espresó la conjetura de que el impresor fuese Jaime Villa, por llamarse así el que en 1493 dió á la estampa la *Istoria de la Passio de Nostre Senyor Jhesucrist*, del mismo Fenollar, pero numerosas razones bibliográficas combaten la posibilidad de tal aserto». [José M. TORRES BELDA], «El primer libro impreso en España», *Boletín-Revista del Ateneo de Valencia*, t. 8, núm. 88, 1874, 44-50. L'article no porta nom de l'autor.

alemán, y el maestro Alfonso Fernández de Córdoba, castellano, fueron los primeros impresores que en Valencia se establecieron, mandados llamar por Jacobo Vizlant, mercader también alemán residente en esta ciudad desde algunos años antes al de 1474, según hemos podido averiguar por los contratos en que toma parte.³¹

Era la primera vegada que s'establí a aquesta relació. Bibliotecari i home d'arxiu, Torres Belda va ser també el primer a reunir documents sobre els primers anys de la impremta a València, que serien utilitzats més tard per Serrano Morales –sempre citant-ne la font, és a dir, Torres Belda– i altres historiadors posteriors. Les seves conclusions, que ell considera encara hipotètiques, en no disposar de «pruebas terminantes», es basaven en el fet que els tres primers llibres impresos a València –les *Trobes*, el *Comprehensorium* i el Sal-lusti– ho van ser en el mateix tipus de paper, amb la filigrana de la mà amb estrella.

Dos anys abans de la sèrie d'articles de Torres Belda, el 1872, l'alemany Ernst Volger ja havia detectat les coincidències tipogràfiques entre les *Trobes*, el *Comprehensorium* i el Sal-lusti; en particular, que totes tres obres compartissin el fet d'estar impreses en tipus romans i no gòtics, com era habitual i fins i tot majoritari a l'època, cosa que permetria pensar que també compartissin el mateix taller.³² Però això, afirmaria vint anys més tard un altre erudit alemany, Konrad Haebler, no suposava necessàriament que fos el de Lambert Palmart.³³ Tanmateix, en un llibre publicat només tres anys després, Haebler no sols confirmava la hipòtesi de Vogel, sinó que s'atribuïa ell mateix el mèrit d'haver descobert el nom del primer impressor d'Espanya gràcies a la informació que li havia proporcionat Léopold Delisle sobre els incunables espanyols conservats a la Bibliothèque Nationale de París (BNP):

My most important discovery –that of the name of the first Printer of Spain– arrived at with the aid of the notes which M. Léopold Delisle had the kindness to send me on the Spanish incunabula at the Bibliothèque Nationale at Paris.³⁴

Com Vogel, Haebler havia comparat la tipografia de les *Trobes* amb la d'altres llibres impresos a València pels mateixos anys, tot afegint al *Comprehensorium* i al

31. José M. TORRES, «El primer libro impreso en España. IV», *Boletín-Revista del Ateneo de Valencia*, t. 9, 1874, 136-146 (cita en 144).

32. Ernst VOLGER, «Die ältesten Drucker und Druckorte der Pyrenäischen Halbinsel», *Neues Lausitzisches Magazin* 49, 1872, 88-126 (119).

33. No hi ha dubte, sostenia Haebler, que les tres obres procedeixen del mateix taller, però que es tracti de la impremta de Lambert Palmart encara no està demostrat. Tampoc no compara, per considerar-la encara prematura, l'atribució del Sal-lusti a Palmart que feia Vogel. Konrad HAEBLER, «Deutsche Buchdrucker in Spanien und Portugal», *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 11, 1894, 529-563.

34. Konrad HAEBLER, *The early printers of Spain and Portugal*, Londres, Bibliographical Society, 1897, prefaci.

Sal·lusti, la *Tertia pars Summae Sancti Thomae*, imprès a València el 1477 i conservat a la BNP. El llibre no sols estava imprès també en tipus romans, com les *Trobes*, sinó que en el colofó figurava el nom de Palmart: «Finit feliciter tertia pars summe sancti thome de Aquino impressa Valentie per magistrum Lambertum Palmart, alemanum». Amb aquest descobriment, sentenciava el bibliògraf alemany, «the long-disputed question about the first printer of Spain was answered at last».³⁵ Haebler també es vantava d'haver-li atribuït a Palmart la impressió de fins a quinze obres, fins i tot algunes en les quals no figurava explícitament el seu nom, mentre que Vogel només n'havia identificat cinc. Tanmateix, per bé que cita Felip Vizlandt com el mercader alemany que havia finançat la impressió de la Bíblia de Bonifaci Ferrer, res no diu del seu germà Jakob ni de la seva relació amb les *Trobes*, com sí que havia fet Torres Belda vint-i-quatre anys abans.

De fet, pràcticament cap bibliògraf, des de Nicolás Antonio a finals del segle XVII, no havia mencionat Jakob Wissland –sí el seu germà Felip, el nom del qual apareix en el colofó de la Bíblia de Bonifaci Ferrer– ni, menys encara, l'havia relacionat amb la impressió de les *Trobes*. El primer a fer-ho sembla haver estat Torres Belda el 1874, l'any del quart centenari, en la citació reproduïda més amunt, en la qual atribuïa a Jakob Wissland, mercader resident a València des d'abans de 1474, el mèrit d'haver fet venir a aquesta ciutat l'alemany Lambert Palmart i el castellà Alfonso Fernández de Córdoba, «los primeros impresores que en Valencia se establecieron». Però serà sobretot en la monumental obra de Serrano Morales on, recollint les hipòtesis i conclusions tant de la tradició bibliogràfica autòctona com de l'alemanya, quedarà establerta definitivament la implicació de tots dos, l'impressor Lambert Palmart i el mercader Jakob Wissland, en la impressió de les *Trobes* a València el 1474. Serrano Morales no sols està segur de l'autoria de Palmart com a impressor de l'obra, sinó també del paper central de Wissland com a promotor de la impressió i, en definitiva, com a veritable introductor de la impremta a Espanya:

tenemos ya la seguridad de que los primeros libros valencianos se estamparon en las prensas y con los tipos de Lamberto Palmart [...]

no vacilamos en atribuirle también [...] la impresión de *Les Trobes en labors de la Verge* [...]

documentos que aquí transcribiremos, bastantes, a nuestro juicio, para considerar á Jacobo como editor de los primeros libros estampados en esta ciudad y como introductor, por consiguiente del arte de Guttenberg en España, aunque no lo ejerciera por sí mismo.³⁶

Tots els historiadors posteriors s'han basat en l'obra de Serrano Morales, sense qüestionar ni la data de publicació de les *Trobes*, 1474, ni la participació de tots dos, Jakob Wissland i Lambert Palmart, en la seva impressió.

35. HAEBLER, *The early printers...*, 6.

36. SERRANO MORALES, *Reseña histórica...*, 434, 432 i 594, respectivament.

Jakob Wissland, el promotor

Segons Serrano Morales, la família de Jakob Wissland (Jacob Vizlant en la documentació valenciana de l'època i en la historiografia posterior), l'editor dels primers llibres impresos a València i l'introduïdor de l'art de Gutenberg a Espanya, es trobava establerta a la capital valenciana des de la primera meitat del segle XV, on probablement havia arribat atreta pels negocis mercantils. I pel seu testament, datat el 25 de juliol de 1475, a penes un any o fins i tot potser uns quants mesos després de la impressió de les *Trobes*, i publicat també per Serrano Morales, sabem que era natural de la vila d'Isny, en Alemanya, i que un dels marmessors –l'altre fou el seu germà Felip– va ser Diepold Bucklin (Tibaut Puclin en el document), «general e procurador e factor de la gran companya e rahó apellada dels alemanys».³⁷ Quina era aquesta «gran companyia dels alemanys» i a què es dedicava? Des de quan estava establerta a València i quin paper hi tenien els germans Jakob i Philipp Wissland? Què més podem saber de la companyia i dels Wissland abans d'arribar a València?

La companyia en qüestió, a la qual es refereix Jakob Wissland en el seu testament, era la Grosse Ravensburger Handelsgesellschaft (la Gran Companyia Comercial de Ravensburg), present a València des d'almenys 1429, és a dir, quaranta-cinc anys abans de la impressió de les *Trobes*. València era aleshores, i ho seria encara més al llarg del quatre-cents, un important centre econòmic, amb un florent comerç d'importació i exportació, un actiu port mediterrani i una plaça financera de primer ordre, a la qual acudien mercaders de tot Europa, molts dels quals s'hi aveïnaven legalment per tal de gaudir dels privilegis que tenien els ciutadans de la capital valenciana.³⁸ La majoria d'aquests mercaders eren italians, seguits pels alemanys, entre els quals destacaven particularment els qui treballaven per a la companyia de Ravensburg. Al principi, el 1429, la companyia emprava encara factors locals, com Jordi Rams, procurador a València de Joan Jos Humpis, representant de la casa alemanya a Barcelona, i als anys seixanta, el notari Bertran Bayona, i es dedicava fonamentalment a importar teles, merceria, fustany i metalls (coure, llautó, ferro, acer i estany) d'Alemanya i Flandes i a exportar cap a aquestes mateixes zones espècies, cuir, llana, seda, cera, cotó, ceràmica, melassa, anís, comí, arròs, dàtils i altres productes del camp valencià o procedents de Barberia.³⁹ Però, sens dubte, el producte estrella era el sucre, fins al punt que la companyia alemanya

37. Testament de Jakob Wissland, redactat pel notari Pere Massó (València, 25 de juliol de 1475), conservat a l'Arxiu del Col·legi de Corpus Christi (Protocols de Pere Massó, núm. 22.883) i reproduït parcialment per SERRANO MORALES, *Reseña histórica...*, 594-595.

38. JOSÉ HINOJOSA MONTALVO, «Sobre mercaderes extrapeninsulares en la Valencia del siglo XV», *Saitabi* XXVI (1976), 59-92; ANTONI FURIÓ (ed.), *València, un mercat medieval*, València, Diputació de València, 1985; JACQUELINE GUIRAL-HADZIOSSIF, *Valencia, puerto mediterráneo en el siglo XV (1410-1525)*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1989.

39. JOSÉ HINOJOSA MONTALVO, «Mercaderes alemanes en la Valencia del siglo XV: la «Gran compañía» de Ravensburg», *Anuario de Estudios Medievales* 17, 1987, 455-468.

havia arribat a arrendar la plantació i el trapig que posseïa el noble Hug de Cardona al Real de Gandia i a exportar cada any unes sis mil càrregues (766 tones).⁴⁰

Quan arribà a València, la companyia alemanya ja tenia mig segle d'existència. En efecte, la Grosse Ravensburger Handelsgesellschaft o simplement Gesellschaft, com ella mateixa s'anomenava, es va fundar el 1380 a Ravensburg, una ciutat de l'Alta Suàbia, al sud d'Alemanya, a una vintena de quilòmetres del llac de Constança, i actualment dins la regió de Tubinga, una de les quatre regions administratives de l'estat federat de Baden-Württemberg. El que justificava el nom de Grosse (i Magna, en llatí) era el considerable nombre de membres que la integraven, que no es reduïa només al petit cercle de patricis de la ciutat de Ravensburg i la seva rodalia –dins la qual se situava Isny, la localitat de procedència dels germans Wissland, Jakob i Philipp, tan vinculats a la introducció i el desenvolupament de la impremta a València–, sinó que s'eixamplava considerablement amb famílies de la veïna ciutat de Constança i arribava fins i tot a algunes ciutats suïsses.⁴¹ Al principi, els seus membres operaven individualment –com ara dos germans Wirt, que entraren en contacte amb Venècia abans de 1400 i hi establiren les seves factories, o també, cap a la mateixa època, dos germans Segelbach, que seguiren el mateix camí–, i si es produïa alguna cooperació es limitava al cercle familiar més pròxim. Tanmateix, a mesura que es desenvolupava el tràfic comercial, més raonable semblava unir forces amb altres cases mercantils de Ravensburg.⁴²

La Grosse Ravensburger Handelsgesellschaft, més coneguda a l'exterior com a Magna Societas Alamanorum, en llatí, o «gran companyia e rahó dels alemanys», en català, activa al llarg d'un segle i mig, des de 1380 fins a 1530, durant el qual aconseguí expandir-se per tot Europa, va ser la gran companyia alemanya anterior a la dels Fugger, que la succeí en projecció internacional. El 1353, uns trenta anys abans de la seva fundació, Ravensburg comptava amb unes sis-centes cases, aproximadament uns tres mil habitants, i era ja un important centre comercial i manufacturer. La principal indústria era la del lli, molt estesa a l'Alta Suàbia, seguida per la teixidura de cànem i de fustany (teixits amb un ordit de lli i una trama de cotó), elaborades tant per artesans urbans com per pagesos que combinaven el cultiu de la terra amb la producció tèxtil. A les ciutats –com Ravensburg, Constança i Sankt Gallen– predominaven els teixits de lli, mentre que a les viles més petites –Isny i Wangen, totes dues molt prop de Ravensburg– i al camp ho feien els de cànem i fustany, destinats els uns i els altres no tant a l'autoconsum com a l'exportació. I aquesta –especialment la necessitat d'unir esforços per fer front als riscos de tota mena i garantir la seguretat dels tràfics comercials, sobretot a mesura que s'eixamplava l'àrea d'actuació dels mercaders suabis– està en l'origen de la companyia,

40. Jacqueline GUIRAL, «Le sucre à Valence aux XVe et XVIe siècles», dins *Manger et boire au Moyen Âge. Actes du colloque de Nice (1982)*, Niça, Publications de la Faculté de Lettres et Sciences Humaines, 1984, I, 119-129.

41. Wilhelm HEYD, *Die Große Ravensburger Gesellschaft*, Stuttgart, Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung Nachfolger, 1890, 8.

42. HEYD, *Die Große Ravensburger...*, 8.

fundada inicialment per unes quantes famílies residents –no necessàriament originàries– de Ravensburg, a les quals anirien unint-se socis de tota la regió i fins i tot de més enllà.⁴³

No sabem si en l'origen l'empresa va ser fundada per una sola família –els Möttelin, de la petita ciutat de Buchhorn (destruïda durant les guerres napoleòniques) o els Humpis, de Ravensburg–, o per tres –les dues citades més els Muntprat, de Constança–, però sí que la companyia va tenir sempre la seva seu a Ravensburg –on els Möttelin apareixen ja aveïnats des de 1337– i que els Humpis (Huntpiz o Huntpis en grafia antiga) hi van tenir sempre un paper preponderant, fins al punt que la societat era coneguda també pel nom d'aquesta família: la Humpifs-Gesellschaft zu Ravensburg (la Societat Humpis de Ravensburg) o simplement la companyia Humpis, com se la coneixia a Barcelona i València.⁴⁴ Però això era ja ben avançat el segle XV, mentre que a primeries de la centúria la companyia encara portava el nom de les tres famílies fundadores. Ho testimonia un document datat a Barcelona el 1406, en el qual Jos Humpis, actuant tant en nom propi com de Rodolf Möttelin i Lütfried Muntprat, socis seus en l'art de la mercaderia, constitueix procurador Hans Mesnang, de Fixer (vila prop de Basilea i del llac Constança, a Suïssa).⁴⁵ Jos o Jodokus Humpiss sembla haver estat el veritable cap de la societat en la seva primera etapa, i de fet, és l'únic que apareix citat en les ciutats italianes o ibèriques on operava la companyia. Els Humpis mantindrien el lideratge al llarg de tot el segle XV, per bé que el nucli dirigent de la companyia incloïa també famílies de Constança, Lindau, Berna i Zúrich. En alguns casos, les aliances comercials es van veure reforçades per enllaços matrimonials, sobretot entre les tres famílies originals. Totes tres, a més a més, eren poderoses i posseïen importants patrimonis, segons acrediten les fonts fiscals coetànies, però sembla que només els Humpis s'interessaren per la gestió política, arribant a ocupar diverses magistratures municipals des de l'últim quart del segle XIV, mentre que els Möttelin s'hi mantingueren al marge.⁴⁶

Al capdavant d'empreses familiars ja prou importants per elles mateixes, els Humpis, els Möttelin i els Muntprat havien viatjat ja per moltes ciutats d'Europa –entre les quals Barcelona, com després veurem–, abans d'unir-se i crear una sola

43. Aloys SCHULTE, *Geschichte der Grossen Ravensburger Handelsgesellschaft, 1380-1530*, Stuttgart - Berlín, Deutsche Verlags - Anstalt, 1923, I, 12, 15, 32-34.

44. SCHULTE (*Geschichte...*, I, 43) cita el cas d'un carregament de mercaderies enviat de València a Gènova «en nom de Jos Hompis e compania».

45. «Joç Ompis, de Ravesporch [Ravensburg], mercator alamannus, nomine meo proprio et nomine etiam et pro parte Rodolfi Motelli et Luchfret Montprat, mercatorum, alamanorum, sociorum racione in artis mercatorie, nominibus predictis, constituo et ordino vos Iohannem Mesnang, mercatorem loci de Fixer, in Alamanniam, presentem, procuratorem meum, certum et specialem ad petendum, exigendum et recipiendum pro me et nomine meo et dictorum sociorum racione omnes quantitates, res et instrumenta, computos et apochas [...]». Document datat el 8 de gener de 1406. Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB), 79/10: Tomàs de Bellmunt, *Manuale comune quintum decimum*, 1.10.1405 / 5.3.1406, f. 58v.

46. HEYD, *Die Große Ravensburger...*, 9, 11 i 13; SCHULTE, *Geschichte...*, I, 13 i 21.

societat per tal de minimitzar els costos considerables que suposava l'expedició i el transport de mercaderies per separat. Com molt bé va veure Schulte fa cent anys, en l'edat mitjana, si bé el nombre de mercaders era molt elevat, el seu volum de negocis era bastant reduït; per contra, quan més gran era una companyia, més evitava aquesta desproporció. També des de molt aviat, i més encara a mesura que s'incrementava el nombre de socis, es van veure obligats a anar més enllà dels parents i recórrer a personal extern, reclutat en la mateixa regió de Ravensburg, com seria el cas dels Wissland. La seva principal activitat, com ja s'ha dit abans, consistia en l'exportació de draps de lli i de fustany i de metalls, primer cap al sud, cap a les ciutats del nord d'Itàlia (Venècia, Milà i Gènova) i d'ací a Catalunya, però també cap a l'est, cap a Viena i Praga, i l'oest, cap a Borgonya i Flandes i altres centres mercantils encara més al nord.⁴⁷ En comerciar tant amb el nord d'Europa com amb les regions mediterrànies, la Gran Companyia de Ravensburg, amb seu en el centre geogràfic del continent, aconseguia posar en contacte els dos hemisferis pràcticament incomunicats en què havien quedat compartimentats la navegació i el comerç durant bona part de l'edat mitjana, el mar del Nord i el mar Bàltic, dominats per la Lliga Hanseàtica, al nord, i el Mediterrani, dominat per les potències comercials nord-italianes i catalanoaragonesa, al sud. La Gran Companyia Mercantil de Ravensburg arribà a tenir delegacions per mig Europa, però no escapà a les dissensions internes i la laxitud en la gestió, que acceleraren la seva decadència en les primeres dècades del segle XVI. No se sap si va ser això, la major dedicació dels Humpis a les seves propietats rurals que als interessos comercials de l'empresa o la seva incapacitat per a fer front als nous competidors i, sobretot, al canvi del centre de l'economia europea, del Mediterrani a l'Atlàntic, arran del descobriment d'Amèrica, però el cert és que la societat acabà dissolent-se cap al 1530.⁴⁸

A penes unes dècades abans, el 1494, quan va visitar la seva delegació a València Hieronymus Münzer, un metge de Nuremberg que deixà escrit un diari del seu viatge per la península Ibèrica, la companyia es trobava encara en el seu zenit.⁴⁹ Tres anys després, el 1497, València era la quarta sucursal en volum de negocis de l'empresa alemanya, estimat en 23.173 florins renans, per darrere només de Nuremberg (42.642 f.), Gènova (30.636 f.) i Milà (25.021 f.), però per davant de Flandes (15.486 f.), Saragossa (12.357 f.) i moltes altres ciutats, amb volums inferiors ja a 5.000 florins.⁵⁰ A València, la Grosse Ravensburger Handelsgesellschaft havia arribat des de Barcelona, on la companyia alemanya era ja present des de primeries del quatre-cents. En realitat, els mercaders alemanys, incloent-hi alguns membres de les famílies que més tard fundarien la «societat dels alemanys», estan testimoniats ja en

47. SCHULTE, *Geschichte...*, I, 31-32.

48. HEYD, *Die Große Ravensburger...*, 46; Schulte, *Geschichte...*, 2 i 49.

49. Monumenta Germaniae Historica, *Hieronymus Münzer Itinerarium*, edició a cura de Klaus Herbers, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2020. Edició digital disponible a [https://www.dmgh.de/mgh_reiseberichte_1/index.htm#page/\(III\)/mode/1up](https://www.dmgh.de/mgh_reiseberichte_1/index.htm#page/(III)/mode/1up). Vegeu-ne també una traducció castellana moderna a Jerónimo MÜNZER, *Viaje por España y Portugal (1494-1495)*, Madrid, Polifemo, 2002.

50. SCHULTE, *Geschichte...*, I, 58.

la capital catalana des de l'últim quart del segle XIV. Avui sabem que els primers mercaders procedents de l'Alta Suàbia i de la regió del llac de Constança, entre els quals els Humpis, els Muntprat i els Möttelin, van arribar a Barcelona cap al 1380, atrets pel corall i el safrà.⁵¹ Per altra banda, a la capital catalana arribaven des de molt abans teles i fustanys de Flandes, França, Gènova i Sicília, un comerç al qual s'incorporaria ben aviat la companyia de Ravensburg. Jos Humpis viatjà a Barcelona el 1394, poc després que ho hagués fet també el seu pare, Johannes (o Hänggi), aquell mateix any, i abans de nomenar diferents procuradors successius –com el que hem vist que nomenava el 1406–, que establiren les bases d'una representació permanent de la societat a partir de 1410.⁵² A Barcelona, la companyia venia teles, anomenades justament «constances» per la seva regió d'origen, i adquiria corall i safrà, el condiment més emprat a l'Europa del segle XV.

Des de Barcelona, la societat mercantil de Ravensburg s'expandí a València i Saragossa, sempre dins la Corona d'Aragó. Un dels primers representants a València va ser Jos Goldegger, procurador de Jos Humpis a Barcelona des del 6 de maig de 1426, i que en agost d'aquest mateix any representà la companyia en un cas de pirateria, i a qui, el 14 de setembre de 1429, trobem a la capital valenciana cobrant dels marmessors del difunt Francesc Segarra la resta d'un total de 127 lliures per les quals aquest havia comprat teles d'Alemanya a Jordi Rams, procurador de Humpis a València. La companyia alemanya hi hauria arribat, doncs, abans de 1429, i hi hauria tingut un primer representant a València en la persona de Rams, probablement un valencià. Quant a Goldegger, per bé que apareix documentat a Saragossa en 1429-1430, s'aveïnà legalment a València el 1443, tal com consta als *Llibres d'aveïnament* de la ciutat.⁵³ Dos anys més tard, en una carta a Alfons el Magnànim datada el 1445, els jurats de València ressaltaven els grans beneficis que els mercaders alemanys –entre els quals destacaven les companyies de Jos Humpis, Kaspar von Watt (de Sankt Gallen) i de Johann de Colònia, amb casa pròpia tant a Barcelona com a València– procuraven a la ciutat, per la gran extensió dels seus negocis i els serveis i les rendes que prestaven al rei, al país i a les seves gents.⁵⁴ Hinojosa cita dos préstecs que la com-

51. Meike KNITTEL, *Barcelona: Llotja, Drassanes i Santa Maria del Mar (Catàleg de l'exposició «Die Humpis in Barcelona. Rote Koralle für ganz Europa» celebrada en el Museum Humpis-Quartier de Ravensburg, del 8 de maig a l'1 de novembre de 2015)*, Ravensburg, Museum Humpis-Quartier, 2015.

52. Marina MITJÀ, «Dificultades de la indústria y comercio alemanes para abrirse paso en Barcelona hasta 1410», *Spanische Forschungen der Görres-gesellschaft* 13, 1958, 188-228; Claude CARRÈRE, *Barcelone, centre économique à l'époque des difficultés*, París, Mouton, 1967; Damien COULON, «Barcelona en las redes mercantiles marítimas y terrestres del gran comercio en la Baja Edad Media», dins Ramon GRAU (coord.), *Presència i lligams territorials de Barcelona. Vint segles de vida urbana, Quaderns d'Història* 18, Barcelona, 2012, 147-163.

53. Hi apareix com a Jous Goldegger, mercader de «Ravespurch», en el bisbat de Constança, aveïnat el 29 de maig de 1443 i resident en la parròquia de Santa Caterina. Leopoldo PILES ROS, *La población de Valencia a través de los «Llibres de aveïnament», 1400-1449*, València, Ajuntament de València, 1978, 239; HINOJOSA, «Mercaderes alemanes...», 457; Coulon, «Barcelona...», 156, n. 23.

54. SCHULTE, *Geschichte...*, I, 289.

panyia va fer a la reina Maria, lloctinent del seu marit i resident a la capital valenciana. L'un, de cent lliures i destinat a les obres del monestir de la Trinitat, va ser retornat el 1459 per deixa testamentària de la difunta reina a Kaspar Bader, factor de Jos Humpis a València. L'altre, per valor de 285 lliures jaqueses (300 valencianes) i concedit perquè la reina atengués les seves necessitats, va ser recuperat el 1463 a través d'una lletra de canvi enviada pel representant a València de Friedrich Humpis.⁵⁵

Poc abans, cap a 1455, hi havia hagut desavinences entre els Humpis i els Mötelin, i aquests últims obriren les seves pròpies empreses a València i Saragossa, cosa que obligà la casa principal, per fer front a la competència, a obrir una filial a la capital valenciana, dirigida pel citat Friedrich Humpis i operada per dos factors, Paulin Spick i Philipp Wissland, el qual apareix documentat ja a València el 1466.⁵⁶ El seu germà Jakob, el promotor de la impressió de les *Trobes*, degué arribar-hi poc després, perquè hi morí el 1475. En tot cas, el 1472 el representant de la companyia a València –hi apareix com a marmessor d'un factor de la societat de Humpis– era Diepold Bucklin, natural de Ravensburg i on tenia el seu domicili –de fet, el 1475 està documentat a Alemanya.⁵⁷ Un nebot seu, fill de la seva germana i natural també de Ravensburg, era convers en el convent de la Vall de Jesús, situat als vessants de la serra de la Calderona, prop de Sagunt, quan el va visitar Hieronymus Münzer el 1494. En el seu *Itinerarium*, el metge de Nüremberg diu que va ser fundat per iniciativa dels alemanys residents a València, en particular per Jobst (Jodocus) Kohler, factor de la companyia de Ravensburg, que va reparar els edificis en ruïnes de l'antic monestir agustí i va fer portar de Flandes un bell cadirat de setze seients.⁵⁸ En realitat, el cenobi va ser fundat pels agustins el 1384, però el 1455, a causa de les acusacions sobre la laxitud de la vida comunitària i de la voluntat de la reina Maria d'impulsar la regular observança franciscana fundada per sant Bernadí de Siena, es convertí en un convent franciscà.⁵⁹ A més de la reina Maria, també contribuí a la refundació i la dotació del monestir Jobst Kohler, que aleshores era factor de la societat Humpis a València, on apareix documentat entre el 1438 i el 1456, i que en el seu testament deixà 100 lliures valencianes per al manteniment de l'edifici i les necessitats dels monjos. Tot i que el monestir de la Vall de Jesús no havia estat del tot una fundació alemanya, com li digueren a Münzer durant el seu viatge el 1494, el cenobi valencià era commemorat en les reunions que tenien lloc a Ravensburg, i quasi regularment s'acordava un petit donatiu al «nostre monestir».⁶⁰ Documentat a Va-

55. HINOJOSA, «Mercaderes alemanes...», 458.

56. HEYD, *Die Große Ravensburger...*, 34 i 53.

57. SCHULTE, *Geschichte...*, I, 155 i 225.

58. MÜNZER, *Itinerarium...*, 61-63.

59. Carne ROSARIO TORREJÓN, «La difusió de l'Observança a Morvedre, el patronatge de la reina Maria de Castella. El cas del Monestir de la Vall de Jesús», *Braçal: revista del Centre d'Estudis del Camp de Morvedre* 63, 2021, 13-28. Vegeu també Desamparados CABANES PECOURT, *Los monasterios valencianos. Su economía en el siglo XV*, València, Departament d'Història Medieval-Universitat de València, 2 vol., 1974, 173.

60. SCHULTE, *Geschichte...*, I, 225.

lència, com hem dit, entre el 1438 i el 1456, Jobst Kohler hauria precedit, doncs, Kaspar Bader (1459) i els Wissland (a partir de 1466) com a factor de la companyia alemanya a València. Entre el 1455 i el 1477 és quan aquesta va posseir un trapig o molí de sucre al Real de Gandia, encara que sembla més probable que el tinguéssin arrendat i no en propietat.⁶¹

L'empenta que la companyia prenia a la capital valenciana es va veure afavorida per la crisi política i la guerra civil a Catalunya, quan moltes empreses estrangeres abandonaren Barcelona i traslladaren les seves seus a altres ciutats, principalment València. Això acabaria provocant una crisi de creixement i l'escissió de la societat en dues: la «gran companyia», liderada pels Humpis, i la «xiqua companyia», regida pels Ankenreute (Ancarita en la documentació), instal·lada sobretot als regnes d'Aragó i de València i que mantingué un actiu volum de negocis amb Flandes des d'Alacant. El 1475, abans de l'escissió, Anton Ankenreute era l'encarregat de l'agència de València i sembla que va tenir-hi diferències amb Philipp Wissland, el qual obrí botiga pròpia a València dos anys després, com faria també el seu germà Jakob, mentre que el tercer germà, Ulrich, el trobem a Saragossa el 1475. Philipp, tot i ser documentat el 1478 a Nuremberg i a la fira de Frankfurt –després d'haver-se imprès aquest mateix any, a les seves expenses, segons consta en el colofó, la Bíblia de Bonifaci Ferrer–, degué tornar poc després a València, on morí el 1485. Per la seva part, Anton Ankenreute marxà el 1477 a Saragossa, per a regir la nova companyia, mentre que de l'agència de l'antiga a València se'n faria càrrec Jakob Rudolf, mercader també d'Isny, que l'any següent trobem a Saragossa i, el 1479, de nou a València.⁶²

José Hinojosa i Enrique Cruselles han identificat els factors d'ambdues societats en l'últim quart del segle XV i principis del XVI i han avaluat el seu volum respectiu de negocis. Entre els agents de la companyia Humpis trobem Heinrich Boch, documentat entre el 1470 i el 1477; Hans Hinderofen, el 1479-1480, després d'haver passat per Anvers, Bruges, Lió, Friburg, Chambéry, Ginebra, Ravensburg i Saragossa i marxar després a Barcelona, Saragossa i Avinyó; Paulin Spich, entre el 1487 i el 1492, i Konrad Humpis, entre el 1491 i el 1497, període en què, en alguns anys, també hi van operar com a factors els ja citats Paulin Spich i Jakob Rudolf. Quant a la «xiqua companyia», després que Anton Ankenreute marxés a Saragossa el 1477, la delegació a València sembla haver estat gestionada pel seu germà Klement, que hi tenia com a representants documentats Wilhelm Geldrich (Gauderich en la documentació) el 1488-1494, Heinrich Sporer el 1492-1495 i Jodokus Schedler (Jous Chellar), primer a Alacant el 1494 i després a València el 1499, l'última vegada que s'hi esmenta la companyia. Per altra part, Konrad Humpis i Heinrich Sporer, factors d'una i altra societat, van ser els dos mercaders alemanys, tots dos de Ravensburg, que van rebre Hieronymus Münzer a València el 1494 i l'acompanyaren en la seva visita per la ciutat, mentre que Jos o Jobst

61. SCHULTE, *Geschichte...*, II, 297; GUIRAL, «Le sucre à Valence...».

62. SCHULTE, *Geschichte...*, I, 149, 196-197 i 206; HINOJOSA, «Mercaderes alemanes...», 456.

Schedler el va atendre pocs dies després a Alacant, on portava molts anys dirigint els negocis dels Ankenreute.⁶³

Pel que fa al volum de negocis, tant el de la companyia Humpis com el de l'Ankenreute assolien sumes fabuloses, entre les 3.290 i les 20.640 lliures anuals, és a dir, entre 65.800 i 412.800 sous, que era molt més del que rendien la majoria dels senyorius valencians, incloent-hi alguns dels més grans. Cada any, les vendes de teles de la Gran Companyia a València entre el 1487 i el 1510 oscil·laven entre les 1.370 (1494) i les 6.990 lliures (1510), mentre que les de la «xiqua companyia» fluctuaven entre les 1.480 (1494) i les 5.270 (1506). Per contra, les exportacions de llana, cuir i sucre dels Humpis als ports de Gènova i, en menor mesura, Savona passaren dels 1.800 ducats (un ducat equival a vint-i-un sous valencians)⁶⁴ a 13.000 el 1495 i 8.000 el 1499, mentre que les dels Ankenreute caigueren de 6.700 ducats el 1495 a 1.800 el 1499.⁶⁵

Com veiem, entre els principals productes d'importació i exportació trobem des de teixits fins a llana, cuir i sucre, però els mercaders alemanys també comerciaven amb tota mena de productes susceptibles de generar beneficis, i, entre aquests, com també s'ha dit, els derivats de la indústria metal·lúrgica i fins i tot llibres.⁶⁶ Jesús Huguet afirma, amb raó, que hem de considerar la impremta, en el seu origen, com un apartat de la tecnologia metal·lúrgica –al capdavant, la gran aportació tecnològica de Gutenberg, la fundició de tipus mòbils, no deixa de ser una tasca eminentment metal·lúrgica–, i que no ens hauria de sorprendre que la Gran Companyia i la seva delegació a València s'interessessin per la introducció del nou invent a la ciutat peninsular més populosa de l'època i amb motiu d'una efemèride tan excepcional com va ser el certamen poètic de 1474.⁶⁷ En realitat, no va ser la Grosse Ravensburger Handelsgesellschaft la que introduí la impremta a València, sinó dos antics factors que se n'havien desvinculat, els germans Wissland, però que havien arribat a la capital valenciana de la mà d'aquella i per a treballar en l'agència que la companyia alemanya hi tenia.

Qui eren i d'on venien els Wissland? En el testament de Jakob, atorgat al monestir de la Vall de Jesús el 25 de juliol de 1475, i en el colofó de la Bíblia de Bonifaci Ferrer, impresa a València tres anys després a expenses de Philipp, es diu que tots dos germans eren naturals de la vila d'Isny, en l'Alta Alemanya:

63. SCHULTE, *Geschichte...*, I, 150, 163, 170, 181 i 200; HINOJOSA, «Mercaderes alemanes...», 459-461; Enrique CRUSELLES GÓMEZ, «El mercado de telas y “nuevos paños ligeros” en Valencia a finales del siglo XV», *Acta historica et archaeologica mediaevalia* 19, 1998, 245-272 (251); MÜNZER, *Itinerarium...*, 66 i 83.

64. Jordi VENTURA, «Equivalencia de las monedas castellanas en la Corona de Aragón, en tiempos de Fernando el Católico», *Medievalia* 10, 1992, 495-514 (497).

65. HINOJOSA, «Mercaderes alemanes...», 465-466; CRUSELLES, «El mercado de telas...», 250-251 i 257.

66. CRUSELLES, «El mercado de telas...», 249.

67. Jesús HUGUET, *Orígenes de la imprenta valenciana*, València, Càtedra de Eméritos de la Comunidad Valenciana, 2006, 16.

Yo, Jacobo Vislant, mercader e botiguer alamaný, natural de la vila de Hisne, de la senyoria del Imperi d'Alamany, habitador de la ciutat de València e a present detingut de llongua malaltia ací en lo present monestir dels honests e reverents frares de la observança del gloriós sant Francesch, apellat vulguarment la Vall de Jesús [...].⁶⁸

És stada empremtada en la ciutat de València a despeses del magnífich en Philip Vizlant, mercader de la vila de Isne, de Alta Alamany [...], en lo mes de març de Mil CCCCLXXVIII.⁶⁹

I també era d'Isny, com ja hem vist, Jakob Rudolf, un altre factor de la Grosse Ravensburger Handelsgesellschaft a València. A uns quaranta quilòmetres de Ravensburg i dins la seva àrea d'influència, Isny va aportar molts agents a la companyia al llarg de la història d'aquesta. Fa més de cent anys, Jakob Rieber va reunir totes les dades que va poder sobre diverses famílies d'Isny que havien passat per Espanya, entre les quals –a més dels Cristan, Speidelin, Weissach, Sporer, Böcklin i Roler– els Wissland.⁷⁰ El membre més antic conegut d'aquesta família és Hans Weissland, una filla del qual, Agnes, es va casar amb un Güssüs el 1360 a Isny. Un quart de segle més tard, el 29 de gener de 1384, un altre Hans Weissland, aquest de la vila de Wangen, a menys de vint quilòmetres d'Isny i poc més de vint de Ravensburg, es va convertir en ciutadà d'aquesta última, per un període de cinc anys. Poc després, el 1386, el 1396 i el 1407, era ell qui feia de garant del seu germà Jakob Wissland, quan aquest s'aveïnà a Ravensburg, sempre per un període de cinc anys; i potser era ell mateix o un altre Wissland del mateix nom el que apareix com a Ammanverweser (vicebatlle) d'Isny abans de 1429 i Ölbergmeßpfleger (supervisor de la fira d'Ölberg?) entre el 1439 i el 1450. I probablement es tracte d'un altre Hans Wissland, el tercer ja amb aquest nom, el que trobem el 1466 com a representant de la companyia Humpis a Bruges, el 1468 convertit en ciutadà de Ravensburg, també per cinc anys, avalat per Friedrich Humpis i Lienhart Ostracher, i el 1475 nomenat batlle d'Isny. Ell és el pare dels tres germans Wissland –Philipp, Jakob i Ulrich– que treballaren per a la companyia a València i a Saragossa i, els dos primers, els promotors de la introducció de la impremta a la capital valenciana. Phillipp era ja a València el 1466, discutí amb el responsable de la Gran Companyia a la capital valenciana, Anton Ankenreute, el 1475, i hi obrí la seva pròpia botiga el 1477. Jakob, instal·lat a València a finals dels anys seixanta o principis dels setanta, poc després que ho fes el seu germà, també tenia botiga pròpia a la ciutat i va ser qui cridà Lambert Palmart a València i va finançar la impressió de les *Trobes* el 1474. I Ulrich treballava per a la companyia a Saragossa el 1475.⁷¹

68. SERRANO MORALES, *Reseña histórica...*, 595.

69. Vegeu-ne una reproducció digital, acompanyada de la transcripció a Bivaldi (Biblioteca Valenciana Digital), <https://bivaldi.gva.es/va/consulta/registro.cmd?id=2550>.

70. Jakob RIEBER, «Isner Bürger in Spanien», *Württembergische Vierteljahreshefte für Landesgeschichte* 12, 1903, 186-191.

71. RIEBER, «Isner Bürger...», 188-189; SCHULTE, *Geschichte...*, I, 206.

No sabem si la idea inicial de portar la impremta a València va ser dels dos germans establerts a la ciutat, Jakob i Philipp, o només del primer, però tots dos hi acabarien relacionats, perquè, a la mort de Jakob el juliol de 1475, segurament menys d'un any després de la impressió de les *Trobes*, Philipp es va fer càrrec del negoci del germà i va costejar la impressió d'almenys cinc altres llibres⁷² i possiblement d'altres cinc més.⁷³ No necessitem atribuir-los cap coneixement tècnic en l'art de la impremta ni en el de la fundició de tipus mòbils. Els Wissland no eren tipògrafs ni artesans, ni devien tenir tampoc una gran formació cultural. Ells eren mercaders i veien els llibres com a mercaderia i la seva producció en sèrie, impresa, com una oportunitat de negoci. Eren també uns rodmons, sempre d'un lloc a l'altre, d'una agència a una altra, dins la vasta xarxa de representacions per mig Europa que havia construït la Gran Companyia de Ravensburg, a la qual estava lligada la seva família des de dècades abans i dins la qual s'havien format en l'art de la mercaderia. El mateix Philipp Wissland havia estat a Nuremberg el març de 1478 i havia assistit després a la fira de Pasqua de Frankfurt, just el mateix any en què el seu nom apareixia com l'editor/financer que havia costejat la impressió de la Bíblia de Bonifaci Ferrer. Què podia saber ell, un alemany resident temporalment a València, d'una Bíblia traduïda a una llengua que probablement no dominava? Tampoc no calia. Segurament intuïa les possibilitats comercials de l'operació, com devia haver-les intuït també el seu germà Jakob quatre anys abans en promoure la impressió de les *Trobes*. Els llibres impresos eren ja, als anys setanta del segle XV, un objecte –i una mercaderia– usual a tota Europa, i també a la mateixa València, abans que s'hi obrís cap impremta. Philipp i Jakob devien estar acostumats a veure'ls i potser fins i tot a comerciar amb ells, potser a Gènova, ateses les connexions directes entre València i la capital lígur, i ben segurament a Alemanya, a la fira de Frankfurt, on potser Philipp, i fins i tot Jakob, havien anat abans de l'estada documentada del primer la Pasqua de 1478. Per aquestes dates, la impremta s'havia estès ja per bona part de les principals ciutats alemanyes i, a més, els Wissland procedien d'una regió productora i exportadora de metalls. Podien haver

72. Els tres llibres són el *Comprehensorium* de Johannes Grammaticus (febrer de 1475), el Sal·lusti (juliol de 1475), la *Summa theologiae* de Tomàs d'Aquino (agost 1477), la Bíblia de Bonifaci Ferrer (1478) i la *Cosmographia* de Pomponi Mela (1482). En realitat, el seu nom només apareix en el colofó de la Bíblia, però la data dels tres primers, molt pròxims a la publicació de les *Trobes*, impulsada pel seu germà i el fet que tots ells, incloent-hi els altres dos, haguessin estat impresos per Lambert Palmart, permet pensar que el promotor i financer hagués estat també Philipp Wissland.

73. *L'Ètica a Nicòmac* i altres obres d'Aristòtil, en traducció de Leonardo Bruni Aretino; les *Fabulae* d'Isop, en traducció de Lorenzo Valla; les *Epistolae* de Phalaris, en traducció de Francesco Griffolino; les *Elegantia* d'Agostino Dati, i *De duobus amantibus Guiscardo et Sigismunda* de Leonardo Bruni Aretino. Es tracta d'obres que han estat totes elles atribuïdes a Lambert Palmart i datades entre el 1473 i el 1474, anteriors fins i tot o contemporànies a les *Trobes*, i que, per la cronologia i l'impressor, podrien haver estat encarregades i costejades per Jakob, per Philipp o per tots dos germans. No podem atribuir-li cap paper en les obres posteriors de Palmart, perquè van tenir un altre editor/promotor, com Gabriel Lluís d'Arinyo en el cas dels *Furs* (1482), o van ser encarregades per la ciutat, com en el cas del *Dotzè del Cristià* de Francsc Eiximenis.

importat els tipus ja fosos en un dels carregaments que feien el trajecte de Ravensburg a València, o podrien haver importat només la matèria primera, el metall produït a l'Alta Suàbia, i fer-lo fondre a València. En tot cas, el negoci no funcionaria sense tipògrafs, sense experts amb coneixements tècnics –el *know-how*– suficients per a posar-lo en marxa. Jakob Wissland va fer venir a València un altre alemany, Lambert Palmart, a qui aviat s'afegiria el convers d'origen castellà Alfonso Fernández de Córdoba, que era orfebre de professió, com ho havia estat també Gutenberg, i podia estar més familiaritzat en la fundició de metalls i la fabricació de tipus mòbils.

Per altra part, la impressió de llibres i la vinguda i contractació de Palmart no van ser una iniciativa de la Gran Companyia, sinó de Jakob i, de seguida també, Philipp Wissland. La societat mercantil de Ravensburg estava més interessada en el comerç i la distribució –i encara a l'engròs, no a la menuda–, que no en la producció, llevat només, en el cas de València, del sucre, que la companyia alemanya refinava en el trapig que tenia arrendat al Real de Gandia. Per contra, els dos germans tenien botiga oberta a València, cada un la seva, on venien al detall tota mena de mercaderies, al marge i en contra dels criteris de la companyia. Possiblement aquesta independència i la major dedicació al negoci propi que als interessos de la companyia estiguin en l'origen de les diferències entre Philipp Wissland i el responsable de la filial valenciana, Anton Ankenreute, el 1475, i en la seva separació definitiva de la societat. Feia només un any de la impressió de les *Trobes*, i el seu germà Jakob, que l'havia promoguda, feia ja temps que treballava pel seu compte, en la seva pròpia botiga, separada de la seua de la companyia, i que després, a la seva mort el 1475, seria heretada, junt amb el negoci de la impressió de llibres i els tipògrafs que havien treballat per a ell, pel seu germà Philipp.

L'impressor: Lambert Palmart

L'impressor que Jakob Wissland va portar a València, ja ho hem dit, va ser Lambert Palmart. Què en sabem, ara per ara, d'ell, i quina va ser la seva responsabilitat concreta en la impressió de les *Trobes*? Res no hi ha segur sobre el seu lloc d'origen. Són majoria els autors que afirmen que provenia de Colònia, per més que no falta qui relaciona el seu cognom amb Flandes, dins també del món cultural germànic, cosa que justificaria l'apel·latiu d'*alamany* amb què se'l sol designar en la documentació.⁷⁴ El que sembla ben cert, en tot cas, és que no es va traslladar directament a València, sinó que se li pressuposa una formació universitària a París, on hauria aconseguit el títol més bàsic, el de «mestre en arts» amb què és citat en alguna ocasió.⁷⁵ S'ha considerat també necessària una estada, probablement prolongada, a alguna ciutat italiana, potser Venècia, la gran metròpoli de la impremta

74. Ho fa en concret Haebler, segons afirma SERRANO MORALES, *Reseña histórica...*, 432.

75. Com ara, en el contracte de la Bíblia Valenciana que va signar conjuntament amb Alfonso Fernández de Córdoba el 1477 (SERRANO MORALES, *Reseña histórica...*, 130). També SCHULTE, *Geschichte...*, 342.

incunable, segons pressuposa Haebler, sobretot perquè les primeres matrius que va emprar a València, les que apareixen al volum de les *Trobes*, no van ser les de la lletra gòtica típica del país germànic, sinó les de l'anomenada romana o veneciana.⁷⁶ Palmart podria haver estat qui havia importat aquells tipus, però, després que ell i el seu soci Alfonso Fernández de Córdoba separessin els seus camins, tots dos en van fer servir altres de gòtics, fet que planteja la possibilitat que aquells motlles no fossin de cap dels dos, sinó que els hagués proporcionat el mateix Jakob Wissland, cosa que faria innecessària –que no impossible– l'estada italiana de l'impressor alemany.⁷⁷ Serrano Morales va apuntar ja, de fet, la possibilitat que aquells mestres tipògrafs que van haver de ser acomiadats després per Philipp Wissland, el 1475, per manca de paper, fossin precisament Palmart i Córdoba, de manera que, després de solucionat el problema, els tornaria a contractar dos anys més tard per a la impressió de la Bíblia Valenciana.⁷⁸ Haebler fins i tot arribà a proposar una mena de distribució del treball entre ells, presentant Palmart més aviat com a corrector i assessor literari per la seva formació universitària.⁷⁹ Però això no justificaria la consideració de Fernández de Córdoba com a l'únic autèntic tipògraf, tal com va suggerir Francisco Vindel, basant-se en la professió d'origen del castellà, argenter, com Gutenberg, la qual cosa li hauria permès fer i reparar els seus propis tipus, pretenent així que fos ell qui ensenyés l'art de la impremta a Palmart i no al contrari.⁸⁰ Actualment, aquesta hipòtesi fortament nacionalista, pròpia de l'època en què va veure la llum aquesta part de l'obra de Vindel (1945), sembla fora de tota lògica i ja no és defensada per ningú. Palmart seria per tant un impressor amb tot el que la paraula comporta, originari del bressol inicial dels tipus mòbils, i el fet que disposés de les seves pròpies eines per a l'ofici, les quals el 1493, probablement en l'etapa final de la seva vida, va vendre a l'editor Miquel Albert, sembla confirmar la seva capacitat tècnica.⁸¹ I tampoc no és necessari, pel contrari, convertir Fernández de Córdoba en l'aprenent de Palmart, encara que pugui ser una proposta més raonable, perquè, de fet, tots dos disposaven de les capacitats suficients per a imprimir obres pel seu compte, com es va comprovar

76. HAEBLER, «Deutsche Buchdrucker...», 488-504.

77. En una carta que Serrano Morales va escriure a Haebler el 1897 afirma que «lo que convendría averiguar por documento fehaciente, es el lugar desde donde vino Palmart; pues aunque parece indudable que fué de Italia por los caracteres tipográficos que trajo, no tenemos noticia positiva de qué así fuera ni sabemos dónde aprendió á imprimir» (recollida per MARTOS, *El primer cancionero impreso...*, 30).

78. SERRANO MORALES, *Reseña histórica...*, 434.

79. HAEBLER, «Deutsche Buchdrucker...», 342.

80. FRANCISCO VINDEL, *El arte tipográfico en España durante el siglo XV*, Madrid, Ministerio de Asuntos Exteriores, Dirección General de Relaciones Culturales, 1945-1951, 10 vol., vol. I, pàgines XI-XVIII de la introducció.

81. Segons notícia que recull Serrano Morales de Just Pastor Fuster, el qual diu que «Lamberto Palmart Alemani, impresor, vendió al Dr. Albert cierto número de punteros de letras (*matrices*), y letras de imprimir con varias planchas de cobre y madera y tres fusoris [?] con 30 volúmenes del primer libro del *Crestia* y el duodécimo del *Crestia* (que tiene por título *Regiment de Princesps*)», el 21 de novembre de 1493 (SERRANO MORALES, *Reseña histórica...*, 454).

una vegada se separaren, el 1477, i el castellà es fes càrrec de la *Summula confessionis* de sant Antoní de Florència, mentre Palmart treia a la llum la tercera part de la *Summa Teològica* de Tomàs d'Aquino.⁸²

Tornarem més tard a Fernández de Córdoba, però pel que respecta a Palmart, la seva estabilitat a València es va veure assegurada per les seves relacions amb importants editors locals i també pel matrimoni amb Elionor Eiximenis, una dona de la més baixa noblesa local, atès que el seu pare, Ferran, era donzell i provenia de Sogorb. Casats almenys des de 1481, ja que Elionor apareix com l'esposa de Palmart en el contracte d'un censal de cent sous anuals que van vendre el 3 de novembre d'aquell any al cirurgià Joan del Mas, no és cert, doncs, com va apuntar Berger, que abans de casar-se fos la seva creditora.⁸³ En realitat el préstec de 600 sous fet per Elionor a Palmart el 1487, a pagar en tres anys, que va transcriure en el seu dia Serrano Morales, sembla un acord intramatrimonial relacionat amb la immediata contractació com a ajudant pel seu marit del cosí d'Elionor, Jaume, que precisament devia durar també tres anys, a canvi de 252 sous per anualitat.⁸⁴

Leonor posseïa una casa junt al Portal de Valldigna que tradicionalment ha estat considerada la seu del negoci del marit, ubicada a més entre el domicili d'un important editor, el ja citat Albert, i el d'un notari, Vicent Carsí. L'escàs preu que en va obtenir quan, a la mort de la dona (Palmart la va vendre l'any 1490), a penes 800 sous, en un moment en què els preus mitjans dels habitatges artesanals se situaven entre els 1.400 i els 2.000, fan pensar més aviat en un recinte petit, que difícilment podria hostatjar un taller d'impremta. Per aquesta raó cal suposar que les premses no estarien allí, sinó en un altre lloc més allunyat, amb més espai per a possibles foneries de lletres i bon subministrament d'aigua. Des de mitjan segle XIX, la tradició dels mateixos impressors locals ha proposat com a alternativa una casa a la Volta del Rossinyol, un camí entre el Palau del Real i el monestir de la Trinitat, a la ribera nord del riu Túria, com la seu més versemblant de la impremta Palmart.⁸⁵

82. SERRANO MORALES, *Reseña histórica...*, 440.

83. APCCV, Protocols de Lluís Ortí núm. 22.734, 3.11.1481. Document citat per Vicente GRAULLERA SANZ, *Derecho y juristas valencianos en el siglo XV*, València, Generalitat Valenciana, 2009, 17, n. 34. L'afirmació de Berger a Philippe BERGER, *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1987, I, 51.

84. SERRANO MORALES, *Reseña histórica...*, 451.

85. El va proposar en primer lloc, el 1846, Josep ORGA, partint d'una tradició oral dels membres del seu gremi, o en les seves paraules, «venerable tradición que de padres à hijos se ha transmitido entre los impresores valencianos», a «Nobles artes. De la imprenta en Valencia en el siglo XV...», 41, que la situava exactament a un lloc conegut com la Casa del Magistral, enfront de l'hort del marquès de Mirasol, on en el seu temps encara es podien veure unes voltes d'obra antiga que serviren posteriorment com a adoberies. Jesús HUGUET ha subscrit també aquesta possibilitat a *Orígenes de la imprenta valenciana...*, 12. Sobre el preu de les cases artesanals a la València medieval, vegeu la tesi doctoral en curs d'Antonio BELENGUER GONZÁLEZ, *La vivienda del artesano. Arquitectura, mercado inmobiliario y cultura material en la Valencia bajomedieval*, que ens ha facilitat amablement les seves dades.

De les seves premses van eixir, com a mínim, disset obres que es troben registrades al *Catálogo General de Incunables en Bibliotecas Españolas*.⁸⁶ Almenys quatre d'elles –les *Elegantiole* d'Agostino Dati, les *Epistolae* del Seudo-Falaris, un volum que recollia l'*Ethica ad Nicomachum*, la *Politica* i l'*Oeconomica* d'Aristòtil i les *Fabulae* d'Isop– han estat considerades anteriors fins i tot al volum de les *Trobes*, potser de 1473 o 1474, a partir d'estudis tipogràfics duts a terme en la dècada de 1950 per Laurence Witten, i avalats posteriorment per Pere Bohigas i Amadeu Soberanas, que es van fixar en alguns signes de puntuació més arcaics que hi són presents.⁸⁷ Les *Trobes*, tanmateix, presenten l'originalitat de ser una edició en llengua vernacle d'un esdeveniment literari que hauria tingut sens dubte un impacte local i que requeria la immediatesa de la seva impressió. Per les mateixes dates, entre el 1474 i el 1475, Palmart hauria imprès també el *De duobus amantibus Guiscardi et Sigismundae* de Leonardo Bruni; el *Comprehensorium* de Johannes Grammaticus i les *Opera* de Sal-lusti, a alguns dels quals, per la seva extensió –especialment en el cas del *Comprehensorium*, amb 336 fulls impresos–, se suposa que les premses de Palmart podrien també haver començat a treballar abans que a les mateixes *Trobes*.⁸⁸

Totes aquestes incerteses parteixen del fet que les dites obres no porten el nom de Palmart al colofó, de manera que li són atribuïdes a partir de l'anàlisi de la tipografia. Només després, el 1477, trobem Palmart a la ja esmentada impressió de la tercera part de la *Summa Theologica*. Per què aquesta absència? En algun cas s'ha considerat la possibilitat de la pèrdua del full on apareixia el colofó,⁸⁹ com en les mateixes *Trobes*, però en altres aquest sí que està present, però sense el nom de l'impressor, fet que obliga a pensar més aviat en una pràctica comuna llavors, quan el rol del tipògraf, almenys a València, deuria ser considerat al principi merament artesanal, la qual cosa feia secundària l'aparició del seu nom, de la mateixa manera que els pintors tampoc no acostumaven a signar les seves obres.⁹⁰ Potser la presència posterior de més impressors a la ciutat i la necessitat de reconèixer el treball de cadascú, com a demostració també de les seves aptituds i

86. *Catálogo General de Incunables en Bibliotecas Españolas*, Madrid, Ministeri de Cultura, 1988, n. 535, 1.229, 1.312, 1.313, 1.314, 1.315, 2.005, 2.096, 2.262, 2.263, 2.305, 2.386, 2.473, 2.527, 2.530, 3.219 i 3.907.

87. En concret, que les *Trobes* porten un signe en forma de creu aspada al final de la nota preliminar i a diversos poemes, mentre aquestes altres obres fan servir en el seu lloc un punt rodó (Laurence WITTEN, «The Earliest Books Printed in Spain», *Papers of the Bibliographical Society of America* 52/2, 1959, 91-113; Pere BOHIGAS i Amadeu J. SOBERANAS, *Exposició commemorativa del V centenari de la impremta. El llibre incunable als Països Catalans*, Barcelona, Diputació Provincial de Barcelona, 1976, 72, núm. 71). El llistat complet de les obres atribuïdes a Palmart l'ofereix Lourdes GUTIÉRREZ a l'entrada redactada per ella mateixa sobre Lambert Palmart al *Diccionario Biográfico de la Real Academia de la Historia*, <https://dbe.rah.es/biografias/49379/lamberto-palmart> [consultat el 30.1.2024].

88. Biblioteca Nacional de España, INC/2008.

89. Vegeu la nota 83.

90. La disputa sobre la pèrdua o la inexistència del colofó al volum de les trobes ha estat exposada per MARTOS, *El primer cancionero impreso...*, 44 i següents.

«carta de presentació» per a futurs treballs, va acabar convertint el seu nom en necessari al colofó.

En canvi, precisament el colofó, situat en l'última de les dues pàgines que han sobreviscut del llibre a la Hispanic Society de Nova York, és part de l'escadusser testimoni que ens resta de la següent obra de Palmart, també una de les més famoses: l'anomenada Bíblia de Bonifaci Ferrer, de nou sota el patrocini de Philipp Wissland i feta en col·laboració amb el ja citat Alfonso Fernández de Córdoba. No entrarem en la discussió sobre aquesta obra i el perquè de la seva persecució, quan primer va ser autoritzada per la Inquisició, cosa sobre la qual s'ha escrit bastant,⁹¹ però sí que hem de destacar de nou la vinculació de Palmart amb Wissland i també la llarga duració de la seva factura, que és explicitada en el colofó: ni més ni menys que tretze mesos amb dos impressors dedicats a ella, la qual cosa fa pensar en una complexa composició de les caixes i segurament també en la lenta cadència de la impressió d'una obra amb 363 planes.

Després de la Bíblia vingué un lapse de temps en què no consta cap altre llibre imprès per Palmart, entre el 1478 i el 1481, encara que Serrano Morales li atribueix amb dubtes una butlla per a l'edificació del monestir del Corpus Christi de Llutxent.⁹² Això es pot deure simplement a l'atzar de la conservació, però no està de més recordar que va ser en aqueixos moments quan el seu soci, si més no circumstancial per a l'edició de la Bíblia, Alfonso Fernández de Córdoba, va tenir problemes amb la justícia; ho sabem per un contracte posterior, signat amb el notari Gaspar Lluís d'Arinyó el 1483, on es diu que es trobava llavors fugit a Múrcia, perquè havia estat condemnat a mort a València per la cort de la Governació.⁹³ S'ha arribat a dir que podia haver tingut problemes arran de la persecució de la mateixa Bíblia, atès que Fernández de Córdoba era convers,⁹⁴ però la sentència havia estat dictada per un tribunal reial, i no per la Inquisició, de manera que és més probable que es tractés d'un cas criminal del qual no hem trobat més notícies fins ara. De fet, no sobren precisament les dades sobre aquest fugisser personatge, del qual sabem, això sí, que durant la seva estada a Múrcia va imprimir, amb l'ajut d'un germà dit Bartolomé, el primer incunable d'aquella ciutat, el *Breviarium Carthaginense*, encarregat pel degà de la catedral Martín de Selva i editat curiosament pel jueu Salomón Zalmati, un dels impulsors dels incunables en hebreu més im-

91. Vegeu Luis TRAMOYERES BLASCO, «La Biblia valenciana de Bonifacio Ferrer», *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* 21, 1909, 234-248; Konrad HAEBLER, «The Valencian Bible of 1478», *Revue Hispanique* 11, 1909, 370-387; Guiu CAMPS, «Cinc-cents anys de la primera edició catalana de la Bíblia», *Revista Catalana de Teologia* 3, 1978, 3-16; Jordi VENTURA I SUBIRATS, *La Bíblia valenciana: recuperació de la història d'un incunable en català*, Barcelona, Curial, 1993; Desamparados CABANES PECOURT, «Una fecha para la biblia valenciana de Fray Bonifacio Ferrer», *Memoria Ecclesiae* 38, 2013, 449-454.

92. SERRANO MORALES, *Reseña histórica...*, 444.

93. APCCV, Protocols de Joan Gamiça, núm. 21.519, 31.7.1483.

94. Maria Teresa GUARNASCHELLI, «Alfonso Fernandez da Cordova e la prima stampa di Murcia», *Miscellanea bibliografica in memoria di Don Tommaso Acurti*, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 1947, 125-132.

portants del segle, qui després va portar Fernández de Córdoba a Híjar (Terol), sota la protecció del duc Juan Fernández de Híjar y Cabrera, on va imprimir un *Manuale sacramentorum* cap a 1487 i uns *Capítulos de la Santa Hermandad del reino de Aragón* l'any següent.⁹⁵

Personatges conversos amb itineraris complicats com aquest els trobem en la mateixa època; per exemple, a la pintura, com és el cas de Bartolomé Bermejo, procedent –com probablement el mateix Alfonso– de Còrdova i que va circular per diverses ciutats de la Corona d'Aragó –Daroca, Saragossa, Barcelona, València–, demostrant en les seves obres tant un gran domini de l'alfabet hebraic com dels corrents devots cristians.⁹⁶ Es curiós, tanmateix, que en el nostre seguiment de la figura de Fernández de Córdoba només hàgim trobat un «Alonso de Córdoba» al cens inquisitorial de 1506, que llavors ja era difunt, i només era citat per ser el pare de l'argenter Joan de Còrdova. És suggestiva la possibilitat que fos el nostre impressor, la qual cosa encaixaria amb la professió del fill i també amb la seva edat, atès que Joan tenia en 1506 entre trenta-vuit i quaranta anys, fet que suposa que hauria nascut a la dècada de 1460, durant la joventut de Fernández de Córdoba. Hi ha un problema, però: aquest Alonso no era un convers de jueu, sinó un morisc.⁹⁷ Invalida això la identificació? Potser no, però sí la fa una mica més difícil.

Tornant ara a Palmart, el març de 1482 trobem de nou el seu nom en bella lletra gòtica al final de la *Cosmographia* de Pomponi Mela.⁹⁸ Mig mes després, el 4 d'abril, va veure també la llum al seu taller la primera edició impresa dels *Furs de València*, a partir d'un manuscrit preparat pel jurista Gabriel de Riusec. El promotor en aquest cas va ser una figura fonamental del negoci editorial a la València de l'època: el notari Gabriel Lluís d'Arinyo, el mateix que negociava a Múrcia amb Fernández de Córdoba i que llavors era Justícia de Tres-cents Sous del municipi valencià. Ell es va encarregar de l'edició, figurant al colofó com a «inventor e acuratíssim sollicitador» de l'obra. Els contactes de Palmart amb Arinyo daten almenys de l'any anterior, quan el notari i la seva esposa Lluïsa van actuar com a fiadors de Palmart i la seva dona Elionor en el censal ja esmentat,⁹⁹ i probablement la idea de posar en lletres de motle les lleis valencianes va estar inspirada per l'edició del

95. Sobre l'estada a Múrcia vegeu Juan TORRES FONTES, «En el V centenario de la introducción de la imprenta en Murcia. Los Fernández de Córdoba», *Miscelánea Medieval Murciana* 11, 1984, 105-116. L'activitat a Híjar, a Francisco GARCÍA CRAVIOTTO, «La imprenta incunable de Alfonso Fernández de Córdoba», dins María Luisa LÓPEZ-VIDRIERO i Pedro María CÁTEDRA (ed.), *El libro antiguo español (actas del Primer Coloquio Internacional, Madrid, 18-20 de diciembre de 1986)*, Salamanca, Universitat de Salamanca, 1988, 55-173.

96. Sobre aquest pintor vegeu Joan MOLINA I FIGUERAS (ed.), *Bartolomé Bermejo*, Madrid, Museo del Prado, 2018.

97. José María CRUSELLES GÓMEZ, Enrique CRUSELLES GÓMEZ i José BORDES GARCÍA, *Conversos de la Ciudad de Valencia. El Censo Inquisitorial de 1506*, València, Institució Alfons el Magnànim, 2015, 224-225.

98. Biblioteca Nacional de España, INC/2389.

99. Vegeu la nota 83.

Fuero y Observancias de Aragón feta a Saragossa sis anys abans, a càrrec dels també alemanys Heinrich Botel i Paul Hurus.¹⁰⁰

Palmart va imprimir poc després, els anys 1483 i 1484, dues parts del *Crestià* de Francesc Eiximenis, el primer llibre i el dotzè o *Regiment de Prínceps*. Del primer sabem que el promotor va ser Joan Roís de Corella, que es va encarregar de copiar un manuscrit que hi havia a la biblioteca del convent de Sant Francesc de València. En canvi, del segon el colofó diu que va partir de la iniciativa de «reverends i honorables senyors e ciutadans de la insigne ciutat de València», la qual cosa, si no s'està referint directament als membres del consell, com a mínim deu fer al·lusió a personatges rellevants de la política local, i això encaixa perfectament amb el fet que Eiximenis va ser, ja en vida i durant tot el període foral, l'autèntic ideòleg del govern municipal.¹⁰¹

L'encavalcament temporal de moltes d'aquestes obres, amb edicions pràcticament simultànies, implica, amb quasi total seguretat, que el taller de Palmart disposava almenys de dues premses, malgrat que dels capítols de la societat que signà el 1485, amb el mateix Gabriel Lluís d'Arinyo, es pogués pensar que cadascú d'ells posaria una premsa al servei de l'empresa. En efecte, el 23 de juny d'aquell any, tots dos, descrits com a *magistri librorum de stampa*, pactaren que

atès que quascú dels sobredits tenen ahines, exàrcies, ferramentes e altres artelleries necessàries per al dit exercici, que quascú de aquells posen lo que tendran fins que se done compliment per a dues premses, les quals coses axí posades en la dita companyia haja de cobrar a la fi de la companyia quascú les que haurà posades.¹⁰²

No s'hi diu, per tant, que cadascú disposés només d'una premsa, sinó que entre els dos haurien de posar a treballar per a la companyia dos d'aquests enginys, i que si necessitaven de qualsevol peça o arrelament ho pagarien a mitges. El contracte exigia, això sí, que durant els quatre anys que hauria de durar aquesta societat cap dels dos podrien acceptar altres encàrrecs o crear noves companyies pel seu compte, i tot això degué partir de la comanda inicial de l'edició de l'*Expositio in Cantica Canticatorum*, un tractat sobre el llibre bíblic del Càntic dels Càntics fet pel bisbe auxiliar de València i representant a la ciutat del cardenal Roderic de Borja, l'agostí Jaume Pérez, que va ser acabat l'any següent. Cap la possibilitat que la dita obra fos la mateixa que dos anys abans havia motivat la societat que el mateix Arinyo havia fundat amb Fernández de Córdoba i que ja aleshores «tenia començada obrar la obra o tractat fet per lo Reverendísimo Senyor Bisbe, de la qual

100. Miguel Ángel PALLARÉS JIMÉNEZ, *La imprenta de los incunables de Zaragoza y el comercio internacional del libro a finales del siglo XV*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2003, 62-63. L'autor assenyalava que amb anterioritat s'havien imprès els codis legals dels Estats Pontificis (1473), l'Imperi germànic (1474) i Nàpols (1475).

101. Els dos colofons apareixen transcrits a SERRANO MORALES, *Reseña histórica...*, 446-447.

102. Arxiu del Regne de València (ARV), Protocols de Pere Monsoriu, 547, 23.6.1485. Transcrit a BERGER, *Libro y lectura...*, 2, 443-448.

eren fets ja tres quèrns de cascú dels volums de la forma major», però que en canvi es començà de nou «perquè es faça la dita obra en la dita companyia de la letra del dit mestre Alfonso, e-s comence de principi».¹⁰³ No existeix, però, evidència que aquella obra s'acabés tampoc, de manera que seria versemblant que, en un tercer intent, fos la mateixa que finalment va fer Palmart.

No sabem de cert si la societat va durar els quatre anys pels quals havia estat pactada, però és evident que algunes obres realitzades en aquest període només porten el nom de Palmart, per més que Arinyo pogués restar en un segon terme, simplement cobrant els beneficis de la impressió.¹⁰⁴ Entre aqueixes obres destaquen els resultats de nous certàmens poètics celebrats entre el 1486 i el 1488 i convocats per Ferran Díez, especialment el primer, l'*Obra de la sacratíssima concepció de la Verge Maria*, producte de l'ambient immaculista posterior a les butlles del papa Sixte IV de 1483 i 1484,¹⁰⁵ l'èxit dels quals cabria preguntar-se si no tindria molt d'oposició als dominics, contraris a aquesta idea i que governaven la nova Inquisició acabada d'arribar a la ciutat. Almenys els dos primers van ser posats negre sobre blanc a la impremta de Palmart, encara que del segon no se n'ha conservat cap exemplar.

Pels mateixos anys, Palmart va rebre encàrrecs de dos bisbats els titulars dels quals van adonar-se ben aviat de les virtuts de la impremta per a donar suport als seus drets: primer va ser la mateixa diòcesi valentina, que va promoure l'edició de la *Sentència donada per lo rey en Jacme I sobre les delmes e primícies del regne de Valencia*, el 1487, i més tard la de Conca, el 1489, per a la qual es va imprimir la *Carta de indulgencias en favor de la iglesia Catedral de Cuenca de Alonso de Fonseca, obispo de Cuenca* el 1489. La demanda eclesiàstica va ser, doncs, fonamental en la vida empresarial de Lambert Palmart, que encara estamparia una altra trobada literària més modesta, l'*Omèlia sobre lo psalm «De Profundis»*, on participaren el beneficiat de la Seu, Jeroni Fuster, i els nobles Galvany de Castellví, Pere Adrià i Pere d'Anyó el 1490, a més d'algunes butlles d'indulgència de la Santa Croada entre aqueix any i 1492.¹⁰⁶

El negoci del llibre imprès a la València de finals del segle XV

L'assentament primerenc a València d'impressors alemanys com Lambert Palmart va ser possible, doncs, perquè aquests veien a la ciutat un mercat interessant, on la seva indústria podria prosperar amb facilitat. La demanda hi era, i no sols una demanda institucional, com la protagonitzada per l'Església, que ràpidament

103. APCCV, Protocols de Joan Gamiça núm. 21.519, 31.7.1483.

104. Berger creu, a partir dels contractes conservats, que la societat s'hauria dissolt ja el 1486 o, com a molt, el 1487 (BERGER, *Libro y lectura...*, II, 2, 448).

105. Josep Lluís MARTOS, «Obra en prosa sobre la veríssima inmaculada concepció de la Mare de Déu (Valencia, Lambert Palmart, 1488): estudio material de un incunable perdido», *Revista de Literatura Medieval* XXXIII, 2021, 133-161.

106. Antoni FERRANDO I FRANCÉS, «L'Omèlia sobre los Psalm "De Profundis" de Jeroni Fuster», *Miscel·lània Joan Fuster* 6, 1993, 79-96.

es va adonar dels avantatges de divulgar més ràpidament i amb un major abast els seus privilegis o les doctrines que predicava, o la dels poders locals, com el municipi, la Generalitat o la mateixa Corona; hi havia també una important demanda privada, nodrida per una societat en què el grau d'alfabetització havia anat creixent al llarg dels dos darrers segles, i al cim de la qual les elits valencianes havien convertit l'afició a la literatura, i no sols com a consumidors, sinó també com a autors, en un element de distinció.¹⁰⁷ Els concursos poètics públics, com el que va dur a la publicació de les *Trobes*, tingueren continuïtat, i alguns van ser encoratjats per confraries com la de Sant Cristòfol, la dels conversos, sempre preocupats per demostrar la veracitat de la seva fe, i més amb la recent arribada de la Inquisició, els quals van donar a les premses d'un d'ells, el neòfit Pere Trincher, l'*Obra a llaors del benaventurat lo senyor sant Christòfol* el 1488.¹⁰⁸

Els llibres s'exhibien també a les tertúlies privades, com les que es feien al palau de Berenguer Mercader o la que va donar lloc al *Procés de les Olives*, però sobretot estava esdevenint un motiu d'orgull per als seus posseïdors l'acumulació de biblioteques cada vegada més riques a les quals els llibres *estampats* no tingueren cap problema a accedir. El canonge Maties Mercader, criat en l'ambient de les reunions organitzades per la seva família, disposava ja, quan morí el 1489, de 202 volums, dels quals 163 eren *de stampa*, enfront dels a penes 39 *de ploma escrits*.¹⁰⁹ Un altre canonge de família poderosa, Jordi Centelles, participant en el concurs de les *Trobes*, tenia 104 volums el 1496, dels quals almenys 41 eren també incunables, i un tercer canonge, Guillem Serra, mort el 1489, posseïa 68 volums, dels quals 8 eren *d'estampa*, mentre que, a una escala més modesta, un noble com el senyor de Torres Torres, Joan de Vallterra, disposava el 1487 de 36 llibres, 12 d'ells d'impremta.¹¹⁰

107. Sobre la difusió de la lectura en el segle XIV, vegeu Mari Luz MANDINGORRA LLAVATA, *Leer en la Valencia del Trescientos. El libro y la lectura en Valencia a través de la documentación notarial* (1300-1410), València, Universitat de València, tesi doctoral, 1990; i, per al segle XV abans de l'arribada de la impremta, María Rosario FERRER GIMENO, *La lectura en Valencia (1416-1474)*, València, Universitat de València, tesi doctoral, 1994. Sobre el període posterior, encara que molt més centrat en el segle XVI, el citat llibre de BERGER, *Libro y lectura...*

108. Josep Lluís MARTOS, «Un incunable de Pere Trincher: tipografia, decoración y datación», *Revista de poética medieval* 30, 2016, 199-231. Sobre la confraria de Sant Cristòfol, vegeu Jaime CASTILLO SAINZ, «De solidaritats jueves a confraries de conversos: entre la fossilització i la integració d'una minoria religiosa», *Revista d'història medieval* 4, 1993, 183-206, i Juan MARTÍNEZ VINAT, *Cofradías y oficios. Entre la acción confraternal y la organización corporativa en la Valencia medieval (1238-1516)*, València, Universitat de València, tesi doctoral, 2018, especialment 604-620. I sobre els certàmens poètics a la València del final de l'edat mitjana, Antoni FERRANDO i Vicent J. ESCARTÍ, «Impremta i vida literària a València en el pas del segle XV al XVI», *Gutenberg Jahrbuch* 67, 1993, 100-113.

109. María Rosario FERRER GIMENO, «La Biblioteca del canonge Maties Mercader (+1489)», *Estudis Castellonencs* 4, 1987-88, 441. Sobre les tertúlies, Agustín RUBIO VELA, «Sobre Berenguer Mercader, anfitrión del Parlament de Joan Roís de Corella, y demás contertulios», *Scripta* 14, 2019, 1-33.

110. Josep SANCHIS SIVERA, *Estudis d'Història Cultural*, edició de Mateu RODRIGO, València-Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana - Publicacions de l'Abadia de

Les possibilitats de negoci van ser albirades aviat per alguns personatges bons coneixedors dels gusts de la societat valenciana, que es convertiren en promotors i editors d'obres, al servei dels quals posaren la seva tècnica els impressors estrangers. Ja hem vist com probablement els primers a començar aquesta aventura empresarial van ser el alemany Wissland, que, de la mateixa manera que la majoria dels seus futurs competidors, eren sobretot mercaders que buscaven diversificar les seves inversions. Philippe Berger proporcionà per a aquests anys anteriors a 1500 una nòmina de només nou editors d'una certa volada: els alemanys Jakob i Philipp Wissland i Joan Rix de Cura; els llombards Bonagràcia de Crivellis, Llorenç Ganotto i Jaume Vila, i els valencians Baptista Riquelme i Miquel Albert.¹¹¹ Sens dubte caldria afegir també un altre que en l'obra de l'historiador francès fluctua entre els impressors, els editors i els llibrers, com era el notari Gabriel Lluís d'Arinyo, que ja hem vist que disposava fins i tot de les seves pròpies màquines, però que normalment depenia d'impressors professionals –com els mateixos Palmart i Fernández de Córdoba, o el també alemany Llop de la Roca (Wolf von Stein), per a portar a terme els seus negocis;¹¹² o alguns altres catalogats simplement com a llibrers, però que igualment imprimiren volums i negociaren amb les matèries primeres d'aquests –el paper i la tinta sobretot–, com Gaspar Trincher.¹¹³ Un grup, en tot cas, no gaire nombrós, al qual caldria afegir alguns editors ocasionals, com el mateix Joan Roís de Corella, mestre en teologia i lletraferit, que és possible que en algun moment es dedicués a l'edició de les seves pròpies obres, perquè a l'inventari dels seus béns, fet el 7 d'octubre de 1497, hi havia 780 volums de *Lo Cartoixà*.¹¹⁴

Aquests eren, podríem dir, els socis capitalistes del negoci del llibre, grans inversors però també els que movien els diners i obtenien la major part dels guanys. Molts, com hem vist, no eren nadius del regne, sinó que formaven part de les destacades colònies mercantils de la ciutat, i, de fet, els seus proveïdors no eren ni tan sols necessàriament els tipògrafs establerts a València. El mercat tenia en realitat un abast molt més ampli, i no únicament perquè moltes obres estaven escrites en la *lingua franca* de l'època, el llatí, i es podien així vendre a qualsevol racó d'Europa, sinó perquè els impressors italians acceptaven encàrrecs exclusius per al

Montserrat, 1999, 98-101; Mateu RODRIGO LIZONDO, *Recerques de cultura medieval. València, segles XIII al XV*, València, PUV, 2023, 293-355.

111. BERGER, *Libro y lectura...*, 156-159.

112. BERGER, *Libro y lectura...*, 195.

113. Sobre Trincher hem pogut trobar, gràcies a les indicacions de José María Cruselles, a qui agraïm la seva amabilitat, un llibre de comptes del seu negoci als anys 1489 a 1493, del qual anirem desgranant informació (ARV, Vària, Llibres, 250, Comptes del llibrer Gaspar Trincher). Trincher signarà anys més tard, el 1519, un contracte amb Fernando del Castillo i Joan Huguet per a editar breuaris de la diòcesi de València a la mateixa ciutat, a Saragossa o a altres llocs (BERGER, *Libro y lectura...*, 474-476); Miguel Ángel PALLARÉS JIMÉNEZ, «Contratos de impresión de libros litúrgicos catalanes publicados en el taller zaragozano de Jorge Coci», *Turiso XXII*, 2015, 341-362.

114. Jaume J. CHINER GIMENO, 2014, «Joan Roís de Corella, la seua vida i el seu entorn: noves dades per a la història de la cultura en la València del segle XV», *Magnificat. Cultura i Literatura Medievals* 1, 2014, 111-377, 192.

públic valencià fets des de les oficines d'aquests mercaders que residien «mercantívolment» a la ciutat del Túria. El 1489, per exemple, el milanès Bonagràcia de Crivellis va rebre de dos clergues de la catedral de València, Joan Pelegrí i Joan Cercós, l'encàrrec de cinc-cents missals per a la diòcesi, que devien estar fets a imatge d'un original manuscrit proporcionat per ells. El muntant de l'operació va ser de 235 ducats d'or –4.935 sous de València–, dels quals 40 van ser lliurats de bestreta. És a dir, que cada missal els costaria, a l'engròs, poc menys de 10 diners, una quantitat ben econòmica malgrat les despeses del transport.¹¹⁵

Molt més ambiciós encara en aquests negocis va ser l'alemany Joan Rix de Cura, propietari del magatzem més gran de llibres d'impremta conegut fins ara a la València del segle XV, amb 5.261 volums registrats en el moment de la seva mort, l'octubre de 1490, dins de la seva botiga situada prop de la Llotja de Mercaders, al cor del centre comercial de la ciutat.¹¹⁶ El gruix del seu catàleg el formaven les obres en llatí, tant clàssiques com humanístiques, però hi havia també lloc per a llibres en català, alguns autèntics fullets de baix cost per a un públic més ampli, com el *Regiment preservatiu i curatiu de la pestilència*, del metge Lluís Alcanyís, l'edició del qual acabava de patrocinar i de la qual li restaven 347 còpies per vendre, mentre que d'un llibre d'hores escrit «en pla» –és a dir, en català– encara disposava de 992 exemplars.¹¹⁷ Rix de Cura va comptar a València sobretot amb el impressor alemany Nicolau Spindeler, de les premses del qual sortiria en 1490 l'esmentat *Regiment* d'Alcanyís i l'edició prínceps del *Tirant lo Blanc*, però abans no havia dubtat a recórrer a tallers venecians. De fet, el 4 de febrer de 1489 va enviar fins i tot un impressor biscaí establert a València, Martín Pasquasi o Pasqual, al taller de Paganino Paganini a Venècia durant un any renovable per més, amb l'objectiu de controlar el procés de producció dels llibres que demandava per a València i abaratir així costos. D'aquesta manera sortiren del taller de Paganini volums que després es trobaren l'any següent al seu inventari.¹¹⁸

Associat a Rix de Cura va estar el llombard Jaume de Vila, fins al punt de convertir-se en un dels marmessors del seu testament i el principal administrador de la seva herència. Després va finançar, per exemple, *Lo Passi en Cobles*, de Bernat Fenollar, Pere Martines, Joan Escrivà i Joan Roís de Corella, imprès pels alemanys

115. APCCV, Protocols de Lluís Gasset, núm. 1.607, 24 de setembre de 1489, transcrit parcialment a BERGER, *Libro y lectura...*, vol. 2, 461-464.

116. APCCV, Protocols de Joan de Casanova, núm. 6.089, 1, 5 i 21.10.1490. Vegeu sobre el dit inventari Alejandro COROLEU i Montserrat FERRER, «Books and Readers in Late-Fifteenth-Century Valencia: The Inventory of Joan Rix de Cura (1490)», *Digital Philology: A Journal of Medieval Cultures* 8/2, 2019, 213-224.

117. Recordem que el *Regiment* d'Alcanyís va ser imprès el mateix any 1490, i que compta a penes amb 68 pàgines escrites. Lluís ALCANYÍS, *Regiment preservatiu i curatiu de la pestilència*, edició d'Antoni FERRANDO, amb introducció de José María LÓPEZ PIÑERO, València, Universitat de València, 1999.

118. APCCV, Protocols de Joan Casanova, núm. 6.168, 4.2.1489. Transcrit per SERRANO MORALES, *Reseña histórica...*, 457-458, i estudiat a Josep Lluís MARTOS, «Ediciones valencianas en la imprenta incunabile de Venecia», *Anuario de Estudios Medievales* 49/2, 2019, 683-704.

Pere Hagenbach i Lleonard Hutz el 1493 i, al contrari del que feia Rix de Cura, va fer servir les premses valencianes per a llibres que li eren demanats des d'altres ciutats, com quan el 1492 rebé l'encàrrec de quatre-cents breviaris per a Oviedo i altres cinc-cents per a Baiona, i per a donar resposta a aquesta comanda i accelerar el treball, instal·là el mateix impressor, Joan Rosembach, a la seu de la seva impremta.¹¹⁹ Tot allò ho va fer alhora que invertia en altres sectors, com ara la compra de censals dels ducs Borja de Gandia.¹²⁰

Al costat d'aquest grup de mercaders estrangers hi hagué també editors locals que, en aquest cas, sorgiren sobretot del món de les lleis i la fe pública, com el diverses vegades citat notari Arinyo, o el jurista Miquel Albert, que vivia al costat de Lambert Palmart, a la parròquia de Sant Bartomeu, donant sa casa a la plaça de mossèn Pròixita. Advocat de la ciutat des de 1468, era un personatge molt rellevant de l'àmbit jurídic valencià, i en aquell ambient va formar societat amb Juan Pérez de Sarrión, receptor de la Inquisició, el 12 de setembre de 1493, per a editar el *Reperitorium Perutile de Pravitare Hereticorum et Apostatarum*, del qual va encarregar mil exemplars a Pere Trincher el 1493, posant per a això Albert dues premses i Trincher la tinta.¹²¹ Pràcticament en un any la comanda estava servida, i en 1494 entrava també en un altre terreny, com era l'acadèmic, contractant amb el mestre de les Escoles de Valldigna, Jaume Esteve, l'edició d'una *Lògica* compilada per Joan Boix, de les quals havia de lliurar al mestre seixanta exemplars, valorats en quatre sous cadascú.¹²² Probablement el negoci d'Albert va ser el més semblant a una «factoria» de la impressió en la dècada de 1490, quan va contractar cinc tipògrafs a sou: Joan d'Orlanda, Cristòfol Alemany, Llop de la Roca, Gaspar Grez i Joan Alamy, es va fer amb les lletres de Palmart i va posar també en nòmina un fonedor de tipus mòbils, l'hongarès Gerard Brunch, mentre portava a terme importants compres de paper per a tenir abastida la seva editorial. Serrano Morales, vista la febril activitat empresarial d'Albert en aquests anys finals de la centúria, arriba a atribuir-li una sèrie d'obres «sense pare conegut», a més d'una segona edició de *Lo Cartoixà* de Corella, que sembla que va ser el seu major èxit editorial.¹²³

El d'Albert és potser el millor exemple de fins a quin punt el capital comercial va acabar dominant el negoci de la impressió de llibres. En efecte, Philippe Berger no es cansa d'insistir sobre la precarietat econòmica i laboral dels mestres de la impremta en aquells primers temps.¹²⁴ Els tipògrafs eren, al cap i a la fi, artesans

119. *Lo Passi en Cobles* és l'incunable INC/2113 de la Biblioteca Nacional de España. El contracte amb Rosembach a SERRANO MORALES, *Reseña histórica...*, 504-508.

120. Com el que va comprar a Lluís Carbonell, originàriament venut per Pere Lluís de Borja, el 12 de desembre de 1486 (Archivo de la Nobleza de Toledo, Osuna CP 133, D. 16).

121. SERRANO MORALES, *Reseña histórica...*, 3-4. Les dades de la carrera professional i de la vida privada d'Albert procedeixen de GRAULLERA, *Derecho y juristas...*, 106-108.

122. SERRANO MORALES, *Reseña histórica...*, 4. Les Escoles de Valldigna estarien en l'origen, a penes quatre anys més tard, de la fundació de la Universitat de València (José María CRUSELLES, «El sistema escolar en la ciudad de Valencia en el siglo XV», *Millars* XLVI, 2019, 115-143).

123. SERRANO MORALES, *Reseña histórica...*, 8-9.

124. BERGER, *Libro y lectura...*, 92-116.

que dominaven una nova tècnica, però que rarament comptaven amb el capital necessari per a fer rendible la innovació, i més en un món en què el concepte de «patent» estava encara iniciant-se, precisament a Venècia, el gran centre de la impremta europea en aquells moments.¹²⁵ Però a la València de l'època, els impressors eren poc més que una elit de l'artesanat. Entre el 1474 i el 1500 hi ha documentats a València els següents tipògrafs, que mai no podem assegurar que coincidissin en el temps:

<i>Tipògrafs actius a València en el segle XV</i>		
<i>Nom</i>	<i>Nacionalitat</i>	<i>Dates</i>
Lambert Palmart	Alemanya	1473-1492
Alfonso Fernández de Córdoba	Castellà	1473-1488
Nicolau Spindeler	Alemanya	1477-1501
Pere Trincher	Alemanya	1485-1489
Llop de la Roca (Wolf von Stein)	Alemanya	1485-1497
Leonard Hutz	Alemanya	1488-1505
Sebastián de Escocia	Castellà	1489-1498
Joan Rosembach	Alemanya	1491-1519
Pere Hagenbach	Alemanya	1493-1494
Francesco de Pàdua	Venecià	1493
Gaspar Grez	Alemanya	1494
Joan Alamany	Alemanya?	1494-1496
Joan d'Orlanda	Neerlandès?	1494
Cristòfol Cofman	Alemanya	1494-1514
Diego de Gumiel	Castellà	1495-1518
Joan Jofre	Savoia	1498-1529

Les dates exposades a la taula són només, òbviament, les de la primera i última vegada que han estat documentats a València, però de molts d'ells sabem que van sortir de la ciutat per períodes de vegades prolongats, com Fernández de Córdoba,

125. La primera patent coneguda la va promoure la República de Florència el 1421, però va ser Venècia la primera a promulgar una llei general protegint els inventors, mentre que a la península Ibèrica la primera la va concedir la reina Isabel la Catòlica el 1478 al metge Pedro Azlor, per un nou sistema per a la moltura de forment (Nicolás GARCÍA TAPIA, «Privilegios de invención», dins Manuel SILVA SUÁREZ (ed.), *Técnica e ingeniería en España. I. El Renacimiento*, Saragossa, Real Academia de Ingeniería - Institución Fernando el Católico - Prensas Universitarias de Zaragoza, 2004, 545-576).

o que van provar sort primer a una altra ciutat, com Rosembach o Trincer, els quals van viure un temps a Barcelona abans d'arribar a València, o Llop de la Roca a Múrcia. Tampoc no tots, segurament, van obrir mai un taller propi, perquè a alguns dels contractats per Miquel Albert, per exemple, només els coneixem per haver estat a sou d'ell, i de Francesco de Pàdua a penes apareix el seu nom com a testimoni en un contracte, això sí, figurant com a «stampador de llibres».¹²⁶ No figuren ací ni Arinyo ni Albert, els dos valencians posseïdors de premses, però als quals hem preferit considerar més aviat editors que van decidir apostar per aquest negoci llogant tipògrafs estrangers. El resultat és una nòmina de setze impressors, tots forasters, dels quals a penes la meitat podem estar segurs que acabaren assentant-se a la urbs. Alguns es mimetitzaren tant a la societat local que traduïren els seus noms i en les marques d'impressor que posaren al final dels llibres feren servir el nou apel·latiu hispanitzat, sent el cas més clar el de Llop de la Roca, originalment Wolf von Stein, però que a la seva marca va posar una L i una R majúscules, això sí, amb un afegit a la part inferior en lletres més menudes que recorda que era «ala...man».¹²⁷

Valorar el seu nivell econòmic i la rendibilitat dels seus negocis no és gens fàcil. Potser és més senzill amb aquells pocs que treballaren a sou d'altres, és a dir, els més modestos, els que exerciren com a oficials de tallers aliens. Entre els contractats per Miquel Albert el 1494, per exemple, hi ha una gran disparitat entre salaris en un marge de set mesos, la qual cosa es podia deure al fet que presentaven nivells de competència ben distints en aquest art. Probablement tots provenien de l'Imperi germànic, però l'últim a entrar a soldada d'Albert, Joan Alemany, a penes cobrà 21 sous i el menjar per un mes de treball, mentre que els dos que havien estat contractats set mesos abans, Joan d'Orlanda i Cristòfol Alemany –que Serrano Morales identifica amb Cristòfol Cofman– reberen, respectivament, 30 i 60 sous més la manutenció. Finalment, Llop de la Roca i Gaspar Grez van ser contractats per un temps fix, setze mesos, i en unes condicions pràcticament de preu fet, amb unes exigències de productivitat importants. En concret havien de compondre el text i tirar cada dia 1.250 fulls a doble cara, per a la qual cosa serien ajudats per un peó. Com que Llop de la Roca ja era conegut a la ciutat des d'almenys nou anys abans, en aquest cas més aviat sembla que som davant d'una subcontractació de part d'una edició al seu taller, pagant conjuntament als dos impressors 160 sous mensuals, més provisió de tinta, carbó, fusta i bugies per a la il·luminació.¹²⁸ Tenint en compte que els jornals dels oficials de la construcció en aquesta època, els més estudiats amb diferència, rondaven els tres sous, i que no cobraven ni els diumenges ni les festes, ni incloïen la manutenció, la qual es podria valorar en uns huit

126. SERRANO MORALES, *Reseña histórica...*, 431.

127. La marca es pot veure a SERRANO MORALES, *Reseña histórica...*, 502. Vegeu també el repertori general de marques d'impressors espanyols de FRANCISCO VINDEL, *Escudos y marcas tipográficas de impresores y libreros en España durante los siglos XV a XIX (1485-1850)*, Barcelona, Orbis, 1942, on es recullen dues marques (48 i 49) d'aquest mateix impressor.

128. SERRANO MORALES, *Reseña histórica...*, 4-7. El que se cités la il·luminació, cosa prou estranya als contractes de l'època, potser ens parla de la necessitat de treballar després de la posta del sol, atesa la urgència de la comanda.

diners diaris, segons es va estipular en un altre contracte, el de Gabriel Lluís d'Arinyó i Alfonso Fernández de Córdoba de 1483, els salaris dels tipògrafs se situarien, llevat del cas de Joan Alemany, per damunt d'aqueixa mitjana, tot i que tampoc no estem parlant d'altíssims honoraris.¹²⁹ Berger li treu pes a aquesta situació avantatjosa dels tipògrafs, considerant que aquestes xifres coincidiren amb un alça temporal de la producció de llibres entre el 1495 i el 1496 i que hi hagué, abans i després, veritables crisis en el sector a València.¹³⁰ Tanmateix, no hi ha grans diferències amb el que, alguns anys abans, el 1488, va oferir Joan Rix de Cura al biscaí Martín Pascual durant la seva estada a Venècia, el qual hauria de cobrar 36 ducats d'or per un any, manutenció a part, cosa que equival a unes mensualitats de 63 sous.¹³¹

Per tant, la mà d'obra especialitzada de la tipografia no sembla que fos mai barata, per més que estigués subjecta a una incertesa del treball que depenia molt de les conjuntures, com a qualsevol altre ram de l'artesania medieval. Per als que s'havien establert pel seu compte, la despesa, si havien de contractar oficials que treballessin per a ells, no era menor. A això caldria afegir el capital fix del lloguer del local, la compra i manteniment de les premses i altres eines, l'adquisició del motlles de les lletres i el subministrament de materials, fonamentalment paper i tinta.

Començant per les despeses de lloguer, el llibrer Gaspar Trincher pagava, per una botiga d'una certa grandària que no sabem en quina part de la ciutat estava situada, però sí que tenia dues finestres al carrer que farien de vitrina de la seva mercaderia, i darrere d'elles un menjador, una cuina i un terrat, 40 sous al mes.¹³² Trincher es feia càrrec, a més a més, de les possibles reparacions de l'immoble, com quan en 1493 hagué de pagar a un obrer de vila perquè li reparés «el safareig de la cuyneta, lo qual estava tot ronput e caía la aygua e guastava los libres de la botiga», el que li va costar tres sous i nou diners.¹³³ L'altre Trincher, Pere, impressor i germà de Gaspar, llogà junt amb Nicolau Spindeler per al seu negoci, en aquest cas clarament un taller d'impressió, una casa al carrer de la Pelleria el 1489, pagant anualment als seus propietaris, el peller reconverit en llibrer Arnau Cerdà i la seva dona *Úrsula*, 240 sous anuals durant quatre anys.¹³⁴ El contracte és interessant no

129. El salaris de la construcció a Juan Vicente GARCÍA MARSILLA i Teresa IZQUIERDO ARANDA, *Abastecer la obra gótica. El mercado de materiales de construcción y la ordenación del territorio en la Valencia bajomedieval*, València, Generalitat Valenciana, 2013, 255-264. Al contracte d'Arinyó i Fernández de Córdoba es va estipular que el primer devia pagar «la despesa de menjar e beure a totes e qualsevol persones que seran mester per al laborar de les dites obres, e que dels diners de la dita companyia sia tengut fer la dita despesa e comptar aquella a rahó de huyt diners cascun dia per persona, açò emperò ajustat que si lo forment pujava a major for en la present ciutat del que huy és, que és a rahó de XXX sous fins en XXXIII sous per café, que la dita companyia sia afegit a la dita despesa aquella quantitat que serà dita e arbitrada per l'onorable en Jacme Çaera, mercader» (APCCV, Protocols de Joan Gamiça. núm. 21.519, 30.7.1483).

130. BERGER, *Libro y lectura...*, 98-100.

131. SERRANO MORALES, *Reseña histórica...*, 484.

132. ARV, *Vària*, Llibres, 250, Comptes del llibrer Gaspar Trincher, ff. 33 v-39 r.

133. ARV, *Vària*, Llibres, 250, Comptes del llibrer Gaspar Trincher, f. 41 r.

134. APCCV, Protocols d'Antoni Julià, núm. 19, 132, 13.7.1489. Transcrit per BERGER, *Libro y lectura...*, encara que amb la signatura errada.

només per la ubicació de la impremta, de nou al barri del Mercat, prop de la Llotja, on tenia la seva botiga Joan Rix de Cura, sinó també per veure com un professional del mercat de segona mà descendent de tota una nissaga de pellers com eren el conversos Cerdà havia canviat el seu negoci per la venda de llibres i fins i tot volia cobrar el lloguer en volums dels impresos pels seus inquilins alemanys.¹³⁵

Dins d'aquell taller hi havia almenys dues premses, com podem deduir del contracte per a l'estampació del *Tirant lo Blanch* signat per Spindeler amb Rix de Cura, editor de l'obra, a penes dos mesos després del lloguer de l'espai.¹³⁶ La construcció de la segona màquina va ser encarregada al manyà Joan Alamany, seguint el model d'una altra anterior que també havia fet ell. Les dues premses, més dues *quadras ferri*, que potser eren les caixes de metall on es col·locaven els tipus per a l'estampació, costaren 95 reals d'or, equivalents a 950 sous, és a dir, potser cada premsa costaria entre 300 i 400 sous segons ha calculat Berger.¹³⁷ Per descomptat, es podien aconseguir més barates de segona mà, si tenim en compte que, quan Pere Trincher va fer fallida financera i es va declarar insolvent el 3 d'agost de 1495, va valorar tots els seus béns mobles per tal de satisfer el dot de la muller, Isabel Tença, i va inventariar una «prensa de fer llibres de fusta ab tots sos areus, ab sa letreria per empremtar», a la qual li va ser assignat un preu de dos-cents sous, mentre que la resta de la ferramenta de la botiga, incloent-hi «tallants» (guillotines), martells i altres coses, van ser valorades en altres cent sous.¹³⁸

En comparació amb altres oficis artesanals, com la majoria dels relacionats amb el tèxtil, on un teler de segona mà no costava més de set sous o un torn no arribava a dos sous, la inversió inicial per a endegar un taller d'impressió era

135. «Hanc autem solutionem predictam logerii vos teneamini dare in» tantos libros empremtats de aquells que yo volré per aquell preu o preus que jo, dictam na Úrsola e vós, dit en Pere Trincher, concordarem. E, si no nos donarem llibres o si nós no-s concordarem del for dels llibres que nos haurà de pagre en diners». Sobre els Cerdà i l'ofici dels pellers, vegeu Juan Vicente GARCÍA MARSILLA, «Expertos de lo usado. Pellers, ferrovellers y corredors de coll en la Valencia medieval, dins Laurent FELLER i Ana RODRÍGUEZ (dir.), *Expertise et valeur des choses au Moyen Âge II. Savoirs, écritures, pratiques*, Madrid, Casa de Velázquez, 2016, 343-358. No li degué anar bé el negoci de la llibreria a Arnau Cerdà, quan a penes un any després, el 30 de juliol de 1490, demanava almoines per a sobreviure, rebent en aqueix concepte 50 sous dels marmessors de Damiata Boil (BERGER, *Libro y lectura...*, 411-412, doc. A-D).

136. Segons deia Spindeler al contracte, «promet fer e obrar de continent en una premsa e, de continent que aurà acabada altra premsa que faig fer de present, abduy les premses promet obrar la dita obra contínuament fins haja acabada la dita obra ab compliment», és a dir, que de moment podia comprometre un dels enginys, però que estava construint llavors un altre per a posar-lo també a treballar per al *Tirant* (ARV, Protocols de Joan de Casanova, núm. 6.168, 28.9.1489, transcrit amb alguna errada a SERRANO MORALES, *Reseña histórica...*, 528-529).

137. BERGER, *Libro y lectura...*, 95 i doc. F.1, 494-495.

138. BERGER, *Libro y lectura...*, 495-497, doc. F.2. Berger desconfia, amb raó, d'aquesta fallida, que creu que va ser fingida per esquivar els seus creditors. El fet és que anys després continuà imprimint obres.

doncs prou més costosa.¹³⁹ Per això el seu finançament era més complicat, fet que explica segurament la dependència freqüent dels impressors del capital comercial. A això ells afegien la seva perícia tècnica, quan, per exemple, es comprometien a fer els tipus i a reparar-los quan calgués, raó per la qual molts impressors havien estat abans orfebres o argenters i competien entre ells per aconseguir games de lletres i ornaments cada vegada més variats i complexos. Al contracte entre Arinyo i Fernández de Córdoba de 1483, per exemple, aquest últim es comprometé a posar al servei de la companyia «totes les lletres necessàries entre comunes, compostes, cabuines, rúbriques, versals e pàrrafs» suficients per a aconseguir un ritme d'impressió de «hun full de la forma mitjana de una part e d'altra lo dia, per manera que de quatre en quatre jorns fahiners se haja de fer lo quiern de huyt cartes».¹⁴⁰ Alfonso Fernández de Córdoba, argenter abans que impressor, va ser de fet el primer a incorporar caplletres com elements decoratius, en 1484, però és clar que el valor dels tipus mòbils i dels seus motlles no es devia tant al preu en sí de les peces com a l'ús que se'n podia traure.¹⁴¹ Per això no era gens rar que es lloguessin, com va fer Jaume de Vila a la companyia formada per Sebastián de Escocia, Joan Jofre i la vídua de Llop de la Roca per quaranta dies el 1498, a canvi de 60 sous, prometent-li aquests, a més a més, que si es perdien lletres, per cada lliura d'aquelles que faltés li abonarien tres sous.¹⁴²

El que no es podia llogar, òbviament, era el paper, i els problemes en el seu proveïment van ser un dels maldecaps dels editors i impressors valencians. I això que Xàtiva va ser, com és conegut, el bressol de la indústria paperera europea en època andalusina, però la mateixa pressió fiscal dels monarques, interessats a mantenir un monopoli a la moreria d'aquesta ciutat, i la competència del paper italià, feren que a finals del segle XV, en l'època de la impremta, el paper xativí fos ja bastant residual i no pogués, ni molt menys, respondre a les demandes de l'era incunable.¹⁴³ Molt abans de l'arribada de la impremta, els mateixos italians ja havien implantat molins paperers a la mateixa horta de la capital del Regne. Un tal Agostino Marchesano va adquirir el 1449 un molí, dit «dels Pobres», i va contractar

139. Els preus, sempre a partir d'encants, han estat proporcionats per Jaime Tortosa, a qui agraïm la seva aportació i haver-nos fet arribar un text encara inèdit sobre aquests elements. Vegeu Jaime TORTOSA QUIRÓS, «Textiles and domestic work inside the household. A study of objects related with the production of textiles as part of the medieval household economy (Valencia, 1378-1500)», comunicació al Congrés RIMS, *Domestic interior and household consumption in Europe, 1000-1500*, Braga, Universidade do Minho, 9-10 de novembre de 2023 (en premsa).

140. APCCV, Protocols de Joan Gamiça, núm. 21.519, 31.7.1483.

141. Diego ROMERO LUCAS, «El grabado en los incunables valencianos», dins Rafael ALEMANY, Josep Lluís MARTOS i Josep Miquel MANZANARO (ed.), *Actes del X Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval*, Alacant, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana «Symposia Philologica» 12, 2005, 1.405-1.420, 1.405-1.406.

142. SERRANO MORALES, *Reseña histórica...*, 580.

143. Vegeu Juan Vicente GARCÍA MARSILLA, «El papel y la seda. Auge y declive de dos industrias mudéjares en la Xàtiva medieval», *VII Simposio Internacional de Mudejarismo. Actas*, Terol, Instituto de Estudios Turolenses, 1999, 77-82.

mestres estrangers per a elaborar-hi paper.¹⁴⁴ Per una notícia de 1453 sabem que el molí estava al camí de Campanar, al nord-oest de l'actual ciutat de València, i que el municipi estava molt interessat en el seu bon funcionament perquè, davant les queixes de Marchesano, descrit ja com a «mercader ciutadà de València», que l'aigua «venia roja e tèrbola» i que amb ella no es podia fer el paper, el qual necessitava «aygua molt clara», li van concedir 2.000 sous per a la construcció d'una sènia i una bassa de decantació per tal d'eliminar aquest problema, a canvi, això sí, de comprometre's a mantenir el molí en funcionament durant deu anys.¹⁴⁵ A l'any següent un altre italià, Lucca de Pie, de Savona, va construir un altre molí i la ciutat va apadrinar els guiatges necessaris per a la instal·lació de set mestres paperers.¹⁴⁶ Però és clar que no va ser suficient. La paperassa generada per les institucions locals i el mercat del llibre manuscrit ja exigien grans quantitats de paper, però la multiplicació de la demanda amb la impremta acabaren de convertir València en clarament deficitària d'aquest material i molt dependent del provinent de l'altra ribera de la Mediterrània, sobretot de Fabriano i Savona. La interrupció del treballs promoguts pels Vissland per falta d'aquest material el 28 de gener de 1475, perquè el seu proveïdor, el genovès Michele Berniço, només va portar part de la comanda, és indicativa d'aquestes dificultats.¹⁴⁷ El preu i la quantitat de paper que es van veure implicats en aquest litigi són també reveladors del nivell de negocis d'aquests mercaders alemanys, que esperaven dos-centes raimes de paper de Savona per les quals haurien de pagar 6.600 sous. La raima, equivalent a 500 fulls de paper, sortia per tant a 33 sous, o el que és el mateix, cada full costava 1,26 diners. Més tard, el 1489, Gaspar Trincher va apuntar al seu llibre de comptes la compra de «dotze bales de paper pisà de flor de magrana», és a dir, mercaderia arribada de Fabriano marcada amb aquesta filigrana, que va adquirir a 9 sous per caixa, una unitat potser un tant inferior a la raima. Encara més tard, el 1494, Miquel Albert va comprar vint bales de paper a 168 sous la bala. Cada bala comptava amb deu raimes, de manera que la raima sortia a 16,8 sous, i el full a 0,4 diners.¹⁴⁸ I un any després, en 1495, vint raimes de paper blanc que tenia al seu taller Pere Trincher van ser valorades en 200 sous, a 10 sous la raima.¹⁴⁹ Encara que no ho podem afirmar amb seguretat amb aquestes poques dades, sembla, doncs, que la tendència va ser a un abaratiment important del paper en les dècades finals del segle XV, fet que degué coadjuvar també a l'auge de les edicions cap la darrera dècada de la centúria.

144. GUIRAL-HADZIOSIF, *Valencia, puerto mediterráneo...*, 497.

145. Arxiu Municipal de València (AMV), Manuals de Consells, A-35, ff. 313 r - 315 r, 25.10.1453 i 15 de novembre del mateix any.

146. GUIRAL-HADZIOSIF, *Valencia, puerto mediterráneo...*, 497.

147. SERRANO MORALES, *Reseña histórica...*, 596-605.

148. SERRANO MORALES, *Reseña histórica...*, 5. Les equivalències de raimes i bales a Tomás LÓPEZ PIZCUETA, «Los bienes de un farmacéutico barcelonés del siglo XIV: Francesc de Camp», *Acta Mediaevalia* 13, 1992, 17-73, 24.

149. Respectivament a ARV, *Vària, llibres, comptes del llibrer Gaspar Trincher*, 250, f. 14 r., compra del 19 de febrer de 1489, i BERGER, *Libro y lectura...*, 496-497.

El llibres impresos podien variar des de comptar amb a penes vint pàgines a més de tres-centes, les quals es podien aconseguir amb uns setanta-cinc d'aquells fulls, si tenim en compte que de cada full, doblegat per la meitat, se n'obtenien quatre pàgines. Per tant, el cost mitjà del paper inclòs en un dels llibres més gruixuts podia rondar a final del segle XV els tres sous. La resta del preu del volum el suposava la tinta, el treball dels impressors, els gravats, si n'hi havia, l'enquadernació i, naturalment, els beneficis de l'editor i del llibrer. Però, quan costava un llibre llavors? La majoria dels preus amb què comptem són preus a l'engròs, ja que es troben en contractes entre majoristes, i no en són molts. Els llibres que havia confiat Joan Rix de Cura al mercader Joan d'Ont el 1486, i que finalment va recuperar, per exemple, eren 172 toms de 33 obres distintes, i el seu preu conjunt va ser de 2.832 sous, és a dir, a un mitjana de 16 sous i mig per volum.¹⁵⁰ És cert que entre aquells llibres n'hi havia alguns de molt curts i d'altres d'una extensió considerable, raó per la qual el rang de preus podria haver variat entre 10 sous i més de 30. Després, el 1495, Miquel Albert, va encarregar a Llop de la Roca la impressió de *Lo Cartoixà* de Roís de Corella, i durant alguns mesos va vendre exemplars a diversos mercaders a uns preus per volum realment baixos, d'entre 6 sous i 6 sous i mig per unitat.¹⁵¹ Pel contrari, pel mateix any, a la llibreria de Gaspar Trincher van ser adquirits d'un tal Joan de Bello, un majorista, dotze «sentonorats» a un real cada un, és a dir, a 18 sous.¹⁵² Es tractaria d'alguns exemplars de la *Vida de Sant Honorat* que acabava d'imprimir també el citat Llop de la Roca, un llibre amb 89 fulls,¹⁵³ el cost del qual seria per tant relativament car si el comparem amb els anteriors, però cal tenir en compte que ací estaríem ja en la penúltima baula de la cadena del negoci, en tant que Trincher el vendria directament al públic.

El que és molt clar, amb aquests preus, és que l'accés a la cultura escrita es va abaratir considerablement amb l'arribada de la impremta a València. Pensem que l'elaboració d'un llibre manuscrit no únicament era molt més lenta, sinó que implicava costos molt més alts. Serrano Morales posa l'exemple d'un *Llibre dels Feys* de Jaume I la còpia del qual va ser encarregada pel consell municipal al notari Francesc Corçà el 1379. El notari va cobrar 165 sous per un volum de 218 fulls escrits i encara es van emprar altres 44 sous més en l'enquadernació.¹⁵⁴ És clar que es tractaria d'un volum de luxe pagat per la institució, però la inversió multiplicava de segur per més de sis el que hauria suposat la reproducció d'aquest volum en una impremta un segle més tard.

150. SERRANO MORALES, *Reseña histórica...*, 480-481.

151. Al venecià resident a València Andrea Michele i al sard Andrea Lombardo els va vendre 100 volums per 600 sous i a un altre mercader, Marc Navarro, 135 llibres per 900 sous (SERRANO MORALES, *Reseña histórica...*, 6). Sobre aquestes obres i la seva posada al mercat vegeu Josep Lluís MARTOS, «La literatura perduda de Joan Roís de Corella: les fonts», *Caplletra* 45, 2008, 93-112.

152. ARV, Vària, Llibres, Comptes del llibrer Gaspar Trincher, 250, f. 18v.

153. José Luis CANET VALLÉS, «Hagiografía valenciana (1470-1600)», *Cabiers de Framespa e-Storia* 1, 2005, edició digital sense paginació.

154. SERRANO MORALES, *Reseña histórica...*, 433.

I després estava, naturalment, la rapidesa. La cadència de la impressió és difícil de quantificar amb les dades que posseïm, entre altres coses perquè hi intervien molts factors, com el nombre de premses utilitzades, la possible confluència de més d'un encàrrec, la quantitat de personal disponible o la mateixa urgència de l'editor. En tot cas, pels exemples coneguts, comprovem que es podia imprimir un full per les dues cares al dia, com apareix al contracte entre Arinyo i Fernández de Córdoba de 1483, però que en la major part dels casos les comandes no s'executaven fins a un any o més després de signat el contracte, com va passar amb els *Furs* de Palmart, finalitzats en tretze mesos, o amb el mateix *Tirant lo Blanc*, que Spindeler va lliurar catorze mesos després de l'acord signat amb Rix de Cura, qui ja havia mort quan es va concloure l'obra, el 20 de novembre de 1490.¹⁵⁵

El contracte del *Tirant* és molt il·lustratiu de les condicions en què es pactaven les impressions i de les inversions i beneficis dels actors que hi estaven vinculats. Perquè la magna obra de cavalleria veïés la llum, l'editor Rix de Cura va apostar fort: va pactar amb l'impressor, Nicolau Spindeler, una tirada de 715 exemplars, en la mitjana de l'època, quan les edicions solien ser d'entre 500 i 1.000 volums. Per això es va comprometre a pagar-li 4.000 sous i proporcionar-li setze caixes de paper. Spindeler va jurar no acceptar cap altre encàrrec paral·lelament i, el que no deixa de ser també important, no estampar ni un exemplar més pel seu compte, una mena de salvaguarda del *copyright* per part de Rix de Cura. Aquest, per altra part, posaria a disposició de Spindeler nous tipus d'impressió més grans que després aquest podria fer servir per a les seves pròpies obres a canvi del 5% dels beneficis d'aquestes. La inversió de Rix de Cura, entre els honoraris de l'impressor i el paper, ascendiria per tant a uns 4.200 sous, si pensem en el preu aproximat del paper que hem vist abans. Spindeler, per la seva part, va emprar 418 dies de treball en la impressió, als quals caldria restar un centenar entre diumenges i festius. Això vol dir que cada dia de treball li va reportar uns 12 sous i mig, dels quals caldria descomptar la tinta i, potser, el jornal d'algun ajudant. El resultat serien uns ingressos moderats, però bastant per damunt dels guanys habituals de qualsevol artesà de l'època a València. La inversió de Rix de Cura, si tenim en compte la tirada pactada, pujaria, doncs, a 5 sous i mig per exemplar, xifra a la qual caldria afegir, naturalment, l'enquadernació. Per a un llibre amb 388 planes escrites, que deuria vendre's com a mínim a uns 20 sous cada un, els beneficis per a l'editor deurien ser d'uns 13 sous per exemplar, uns 9.295 sous si aconseguia desfer-se de tota la tirada, és a dir, duplicar la seva inversió folgadoament.¹⁵⁶

Es pot afirmar així que clarament hi havia negoci al mercat del llibre, encara que també importants riscos, perquè les inversions eren grans i no estava mai ga-

155. SERRANO MORALES, *Reseña histórica...*, 528-533.

156. Els nostres càlculs han tractat de ser conservadors, atès el preu de 18 sous que hem vist que va costar-li a un llibrer un llibre molt més curt, el Sant Honorat. Per altra part, hem signat un cost prou alt a l'enquadernació de cada exemplar, d'1,5 sous.

rantit l'èxit d'una obra.¹⁵⁷ El *Tirant*, de fet, va veure una segona edició, més curta, de tres-cents exemplars, a Barcelona el 1497, i una traducció al castellà el 1511, però mai no va assolir el succés, per exemple, del seu competidor castellà, l'*Amadís*, quan es va publicar el 1508.¹⁵⁸ Impressors i editors no podien així menysprear altres productes més modestes com llibrets o fulls solts, i especialment els encàrrecs de llibres litúrgics que tenien una clientela segura a les esglésies. Berger ha calculat d'aquesta manera, a partir de les obres conservades i dels contractes que s'han pogut trobar als arxius, una mitjana d'entre 4,4 i 5,5 llibres nous impresos a l'any a València, segons les dècades, a finals del segle XV, però no hi són incloses aquestes obres menors ni tampoc, naturalment, aquelles de les quals hem perdut completament el rastre.¹⁵⁹ Per què, doncs, va ser tan escassa l'estabilitat dels mestres impressors, no ja a la ciutat, sinó en general a tot Occident? La majoria dels mestres de l'estampació canviaren en més d'una ocasió de ciutat, alguns feren fallida, i de molt pocs tenim notícies d'una certa reeixida professional. Els més exitosos no foren ells, sinó els editors i fins i tot els llibrers, dues figures que sovint es confonien. Molts d'ells provenien del món mercantil i s'endinsaren en aquest sector alhora que en tants altres, i alguns saberen utilitzar en el seu favor les possibilitats del mercat. És el cas del ja conegut llibrer Gaspar Trincher, que des d'una posició més aviat modesta, com a convers arribat des de Barcelona cap a finals de la dècada de 1480, i a partir d'una visió àmplia del negoci, on es dedicava tant a la recerca d'autors i la impressió com a l'exportació i el comerç minorista, va arribar a situar-se en el grup privilegiat de la població urbana a les Tatxes Reials de 1513 i 1528, on va pagar el màxim en funció de la seva fortuna, vint sous, i el 1517 es va comprar fins i tot una casa al carrer més prestigiós de la ciutat, el de Cavallers, per un preu de ni més ni menys que 10.000 sous, que va pagar al comptat.¹⁶⁰

El mercat del llibre era, per tant, molt selectiu, i els posseïdors dels coneixements, els impressors, no disposaven normalment de la base econòmica suficient per als alts nivells d'inversió que el seu ofici requeria. Per això, molts es convertiren en personatges gairebé nòmades, que anaven allà on podien trobar bons contractes. En canvi, els grans beneficiaris dels afers dels nous llibres impresos foren sobretot

157. Sobre el mercat del llibre imprès a Barcelona, vegeu l'article de Josep HERNANDO I DELGADO, «Del llibre manuscrit al llibre imprès. La confecció del llibre a Barcelona durant el segle XV. Documentació notarial», *Arxiu de textos catalans antics* 21, 2002, 257-603.

158. Sobre aquests temes d'èxit literari a la primera època de la impremta, vegeu Philippe BERGER, «Del manuscrito a la imprenta: inercia y sinergia», *Bulletin Hispanique* 106/1, 2004, 143-159.

159. BERGER, *Libro y lectura...*, 196-197.

160. Berger dona testimoni que Gaspar Trincher va ser el llibrer que més surt, amb diferència, a la documentació notarial conservada de finals del segle XV i inicis del XVI (BERGER, *Libro y lectura...*, 523-524). Tanmateix, Berger dona el 1494 com a probable data de l'arribada de Trincher des de Barcelona, però sabem pel seu llibre de comptes que el 1489 ja tenia oberta la seva botiga a València.

aquells que partien amb el capital i les connexions per a, a través de les possibilitats que oferia una demanda creixent de lletra escrita, arribar a prosperar de veritat.

* * *

A l'hora de les conclusions caldria destacar, en primer lloc, que tant la impressió de les *Trobes* com en general els primers moments de la impremta valenciana estan protagonitzats, en bona mesura, per alemanys, tant mercaders com tipògrafs. La connexió València-Alemanya, al principi predominantment mercantil, es va ensolcar sobretot a través de la Grosse Ravensburger Handelsgesellschaft, establerta a la capital valenciana des de la primera meitat del segle XV i que assolí el seu cim en la segona meitat, quan va desplaçar Barcelona, enfonsada en la guerra civil. La companyia «dels alemanys» comerciava amb tota mena de productes a l'engròs, des de teles de lli, cànem i fustany i quincalleria de la regió de Constança fins a, en sentit invers, llana, cuir, arròs i, sobretot, sucre. És possible que també llibres, atès que moltes de les mercaderies importades per la companyia arribaven a València des dels ports del nord d'Itàlia. En tot cas, però, la iniciativa de portar la impremta i Lambert Palmart no va ser tant de l'empresa de Ravensburg, sinó, a títol personal, de dos dels seus antics factors, els Wissland, primer de Jakob i, a la seva mort, de Philipp, encara que també és possible que els dos germans treballassin junts des del principi.

Per altra part, la companyia de Ravensburg no tenia botiga on vendre al detall les seves mercaderies. Sí que tenia una seu a la plaça del Mercat i magatzems en altres llocs. Per contra, els Wissland comptaven amb una tenda cada un, on venien tota mena de productes, incloent-hi probablement llibres impresos, adquirits a Itàlia, en un moment en què la impremta no havia arribat encara a la península Ibèrica. Els Wissland podrien haver decidit donar un pas més enllà, convençuts de les possibilitats reals de negoci que podria oferir l'estampació de llibres a València mateixa. Per la seva procedència –eren naturals d'Isny, a l'Alta Suàbia–, devien estar familiaritzats amb la metal·lúrgia del sud d'Alemanya i amb l'èxit dels llibres impresos a les fires germàniques –sabem que Philipp va anar a la de Frankfurt el 1478. València, per la seva part, era una ciutat en fort creixement demogràfic i econòmic –la més populosa i pròspera de la Península en la segona meitat del quatre-cents– i amb uns índexs relativament elevats d'alfabetització, com es desprèn de les nombroses biblioteques descrites als inventaris *post mortem*, les escoles de gramàtica, la quantitat de notaris, juristes i eclesiàstics que hi residien, i la mateixa afició a la lectura per part de la noblesa i el patriciat urbà –i d'un nombre elevat de famílies converses–, entre els quals es reclutaven també els grans escriptors del segle d'or valencià.

Els Wissland pensaven que, amb tot això, hi havia a València una base suficient de potencials consumidors per a fer del llibre imprès un negoci ben rendible. Finalment, l'oportunitat va arribar amb el certamen poètic convocat per Bernat Fenollar el 1474, que comptà amb la participació de nobles, cavallers, clergues, metges, notaris i una dona, i que degué tenir un gran ressò a la ciutat. No sabem si la iniciativa d'imprimir el llibre va ser dels organitzadors del premi o del mateix

Jakob Wissland, però en tot cas degué ser aquest últim qui s'encarregà de tot, dirigint el procés de producció, muntant un taller tipogràfic, comprant paper i tinta i portant un compatriota impressor, en una època en què la impremta, tot i que havia sortit ja de Magúncia i començava a difondre's per Alemanya, Itàlia i França, era encara una tècnica en mans exclusives dels tipògrafs alemanys. Ells, els Wissland i Palmart, van ser els primers. Després en vingueren d'altres, tant promotors o editors com impressors, estrangers o de la mateixa València, que acabarien conformant un veritable sector professional –o dos, si distingim entre el vessant industrial i el comercial– i fent de la capital valenciana el major centre de producció d'incunables de la península Ibèrica.